

Leiden en de Verheven Porte

Contacten met het Osmaanse Rijk door de eeuwen heen

Cor Smit

Leiden en de Verheven Porte

Contacten met het Osmaanse Rijk door de eeuwen heen

Cor Smit

Ginkgo

Colofon

Uitgave: Ginkgo, Leiden

Redactie: Emine Güney, Leiden

Vormgeving en omslag: Fritschy dessin de livres, Marval Fr.

Productie: Nautilus, Leiden

Dit is een project van Stichting Güney O&E.

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van het H.L. Druckerfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland en de Islamitische Stichting Nederland.

stichting
**H.L. Drucker
fonds**

Met dank aan Wil van der Voort (Beelding), Arnoud Vrolijk (Universitaire Bibliotheken Leiden, UBL) en Pieter ter Keurs (Rijksmuseum van Oudheden, RMO) voor het ter beschikking stellen van foto's en andere afbeeldingen en hun bijstand. Dat laatste geldt ook voor Piet de Baar.

Afbeelding omslag: Achttiende-eeuws grein- of lakenmerk van de fa. Van Schregel (ELO).

ISBN 978-90-71256-66-0

© 2018 Cor Smit, Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, in fotokopie of anderszins zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jº besluit van 27 november 2002, Stb. 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB). Correspondentie inzake overneming of reproductie richten aan de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de gebruikte afbeeldingen te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Voorwoord

Op 24 november 2015 zat ik met mijn vader, Hasan Güney, in het Alrijne ziekenhuis in Leiderdorp te praten over zijn twee droomprojecten. Ik keek hem verbaasd, maar tegelijkertijd met volle bewondering aan. Hij wist toen al dat het einde was gekomen, maar zijn dromen gingen gewoon door. Zijn moed en doorzettingsvermogen hebben mij altijd geïnspireerd. Echter, nu raakten zij mij in het bijzonder.

Een van deze projecten was een boek schrijven over de relatie tussen Leiden, het Ottomaanse Rijk en Turkije. Kwamen we bij het stadhuis, dan zei hij vol trots: *‘Kijk naar de halve manen. We moeten ooit over de geschiedenis hiervan gaan schrijven.’*

Wat is geschiedenis? Hoe ga je een onderdeel uit de geschiedenis zo goed en objectief mogelijk beschrijven? Dit waren de basisvragen voor mij. De antwoorden op mijn vragen bevonden zich dichterbij dan ik toen dacht.

Mijn stad, Leiden, heeft een rijke geschiedenis; een klein deel van de geschiedenis ervan loopt parallel met die van mijn land van herkomst. Geen geheim voor stadshistoricus Cor Smit, natuurlijk.

Er zijn namelijk veel verzonnen geschiedenisverhalen over de stad Leiden en de betrekkingen met het Ottomaanse Rijk. Om deze mythes te ontrafelen zijn wij erover na gaan denken om zelf de juiste informatie over de relatie tussen de stad Leiden, het Ottomaanse rijk en Turkije, zo volledig mogelijk in een boekwerk te verzamelen. Dankzij het rijke archief van Leiden, de Leidse Universiteitsbibliotheek, het Rijksmuseum voor Oudheden en de vele boeken en artikelen waarin dit onderwerp aan bod komt, is het gelukt om deze historie grotendeels te achterhalen en zo objectief mogelijk weer te geven.

Een gezonde kijk op het verleden leidt tot een gezonde kijk op de toekomst. Binnen het driedimensionale vermogen van een mens bepaalt het verleden de houding en denkwijze over de toekomst. De geschiedenis dient als projectie op de toekomst te functioneren, een weldenkend mens denkt vooruit!

Lerend van de rijke geschiedenis van onze stad, kunnen wij ons ook beter als volwaardige leden van de maatschappij inzetten en samen voor onze stad meer betekenen. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor de betrekkingen tussen Leiden, het Ottomaanse Rijk en Turkije, maar ook op alle andere vlakken binnen de samenleving.

Wij hopen met dit boek u de juiste informatie te geven over het verleden. Daarnaast dienen de toenmalige vriendschappelijke betrekkingen als inspiratiebron voor nu en de toekomst. Harmonie is een goed cement voor een sterke samenleving.

Met dit boek hebben wij geprobeerd één van zijn twee droomprojecten te realiseren. Zodoende draag ik het ook op aan mijn vader, Hasan Güney (1946–2015).

Ermine Güney
Leiden, september 2018

Inhoud

- 1 Leiden en Turkije 7

Deel 1 Van vijand tot bondgenoot 9

- 2 Voorspel: Graaf Willem op kruistocht 9
De kruistochten 10
Graaf Willem I, Leiden en de verovering van Damiate 10
Seldsjoeken, Osmanen en Mammelukken 11
- 3 Liever Turckx dan Paus 11
De opkomst van het Osmaanse Rijk 11
Leiden en het Habsburgse Rijk 12
Godsdienstige en andere spanningen 13
Opstand 14
Waarom liever Turks dan paaps? 15
Bondgenoten 16
Versterking van de betrekkingen 17
Een ambassadeur in Istanboel 18

Deel 2 Angorawol en luxe stoffen 21

- 4 Turckx Gaeren 21
Vluchtelingen vernieuwen Leiden 22
Turkse greinen en Leidsche Turksche 22
Smyrna: Izmir 23
Levantse handel 25
De neergang van de Levantse handel 26
Tot in de twintigste eeuw 28

Deel 3 Tulpen, boeken en mummies 29

- 5 De tulp 29
De Leidse universiteit 29
Clusius en de tulp 30
Turkse planten 31
- 6 Turksche boucken 49
Het belang van Arabisch 49
Arabische studies in Leiden 50
Golijs op reis 51
Levinus Warner gaat naar Istanboel 52
Het Legaat van Warner 53
Snouck Hurgronje gaat naar Mekka 54
De omstreden Snouck 55

- 7 Egyptische mummies en andere oudheden 55
 - Mummies voor het Anatomisch Theater* 56
 - Een museum in opbouw* 57
 - Illegaal* 58

Deel 4 Naar het heden 61

- 8 Nogmaals: Leiden en Turkije 61
 - Nederland, Leiden en de Turkse Republiek* 61
 - Slotopmerkingen* 62

Literatuur en bronnen 63

- Bronnen* 63
 - Literatuur* 63
 - Overige websites* 64
-

1 Leiden en Turkije

Wat doen die Turkse halve maantjes op het Leidse stadhuis? Welk verhaal vertelt dat schitterende beeldhouwwerk van De Vergulden Turk iets verderop de Breestraat? En omgekeerd: waarom vind je in Izmir op het kerkhof een graf met de Leidse Sleutels, het stadswapen van deze Hollandse stad? Het zijn zichtbare herinneringen aan een eeuwenlange band tussen Leiden (en Nederland) en het land dat nu Turkije heet, en vroeger bekendstond als het Osmaanse Rijk.

Naast deze duidelijk zichtbare herinneringen, zijn er ook die min of meer verborgen zijn. Zo herbergt de Leidse universiteitsbibliotheek prachtige handschriften en drukwerken, een culturele schat van Arabisch, Turks en zelfs Perzisch erfgoed. Die is hier grotendeels terechtgekomen via Leidse contacten in het voormalige Osmaanse Rijk. Ook de collectie van het Museum van Oudheden heeft haar oorsprong in de oude relatie tussen Leiden en de Osmaanse wereld, met name de wereldberoemde Egyptische collectie.

Er zijn meer verbindingen tussen Leiden en de Turkse wereld, zoals in dit boekje te lezen is. Leiden – en Nederland – heeft het nodige te danken aan deze relatie, vooral met het Osmaanse Rijk. Weinig mensen beseffen dat, of willen er in deze tijd van gepolariseerde verhoudingen weinig van weten. Al ver vóór de eerste Turkse ‘gastarbeiders’ naar Leiden kwamen – in 1964 – was Leiden gebaat bij de goede betrekkingen met wat al eeuwenlang een bondgenoot en handelspartner was. Omgekeerd zou Leiden eigenlijk dus niet zo’n vreemde, onbekende stad moeten zijn voor de ongeveer 2500 Leidenaren van Turkse afkomst. Niet alleen waren er altijd contacten over en weer, de Leidse universiteit bewaart zelfs een belangrijk deel van hun eigen culturele erfgoed. Maar ook zij hebben daar weinig besef van.

Met dit boekje willen we daar wat aan doen. Het schetst de geschiedenis van deze relatie in haar vele facetten. Het is een verhaal dat grotendeels bijeen gesprokkeld is uit allerhande andere publicaties, die zich ieder vooral concentreren op één aspect. Bij elkaar – en voor een klein deel aangevuld met eigen onderzoek – geeft dat een veelkleurig beeld van een relatie-op-afstand. Die werd dan wel niet door liefde getekend en eerder door wederzijds welbegrepen eigenbelang, ze bleek zeer bestendig. Ze was evenmin de hoeksteen van het beleid in Leiden, Nederland of het Osmaanse Rijk dan wel de Turkse republiek, maar het belang ervan mag evenmin onderschat worden.

De nadruk ligt daarbij op de relaties met het Osmaanse Rijk, de periode vóór 1923. Regeringscentrum Istanboel werd doorgaans aangeduid als De Verheven Porte. Van daar de titel van dit boek, al speelden ook directe contacten via Izmir een belangrijke rol. Istanboel werd overigens van West-Europese zijde hardnekkig Konstantinopel genoemd, en Izmir Smyrna. Dat doen wij in dit boekje niet: we gebruiken de Turkse benamingen, zoals de Osmanen dat ook zelf deden.

Het boek is ingedeeld in vier delen. In het eerste gaan we in op de achtergronden van de halve maantjes op het Leidse stadhuis, in samenhang met de opkomst van Leiden, van het Osmaanse Rijk en van de verhoudingen tussen West-Europa en de islamitische wereld. Het tweede deel gaat vooral over de bloeiende economische betrekkingen tussen Leiden en de Osmaanse wereld. Het derde deel richt zich op de rol en de betekenis van de universiteit. En passant komt daarbij natuurlijk ook het verhaal van de tulp ter tafel. In het bescheiden vierde deel worden enige lijnen doorgetrokken richting het heden en maken we de balans op van bij elkaar toch een geschiedenis die zo’n acht eeuwen beslaat.

Deel 1 Van vijand tot bondgenoot

Op de dakrand van de gevel van het Leidse stadhuis aan de Breestraat staat een rij bijzondere versieringen. Geplaatst op bollen met daarop kegels zijn daar een hele reeks staande halve manen te zien. De doorsnee voorbijganger merkt ze misschien niet op, maar wanneer hij of zij erop gewezen wordt, zijn ze vaak verbaasd. Het lijken immers wel islamitische halve manen. Maar als dat zo is, wat doen die dan op een Hollandse stadhuisgevel uit 1595? Beseften de bouwers dat indertijd wel? Bedreigden de islamitische Osmaanse Turken toen niet christelijk Europa, zoals bleek bij hun belegering van Wenen?

Het zijn inderdaad islamitische halve manen. Sterker, ze verwijzen zelfs nadrukkelijk naar de Osmaanse Turken. Dat waren namelijk bondgenoten in de Nederlandse strijd tegen de officiële landsheer, de koning van Spanje. De Watergeuzen die op 3 oktober 1574 Leiden hadden ontzet na een maandenlange belegering door de troepen van de Spaanse koning, droegen zelfs penningen op hun kleren of hoed in de vorm van een halve maan, met als opschrift 'Liever Turckx dan Paus'!

Vijftig jaar eerder was dit nog ondenkbaar geweest. Als trouwe burgers van een stad die eigenlijk deel uitmaakte van het zogeheten Heilige Roomse Rijk – het 'Duitse Rijk' – steunde men vanzelfsprekend de landsheer, de Duitse keizer. Het oude machtscentrum van de keizerlijke familie – de Habsburgers – was Oostenrijk¹, met Wenen als hoofdstad. Dat gebied werd inderdaad bedreigd door de Osmaanse Turken, die steeds grotere delen van de Balkan en van de Middellandse Zee beheersten. Het was een botsing tussen de grootmachten van die tijd.

Het Duitse Rijk was in gevaar en om de bewoners en andere Europese landen te mobiliseren, schetste men het beeld van het Turks-Islamitische gevaar dat heel christelijk Europa bedreigde. Niet alle landen voelden zich overigens aangesproken. Engeland en vooral Frankrijk zag zich net zo zeer bedreigd door de Habsburgers, die niet alleen het Duitse Rijk, maar ook Spanje regeerden.

2 Voorspel: Graaf Willem op kruistocht

Meer dan eens werd in de strijd die vooral de Duitse en Spaanse Habsburgers samen met Italiaanse stadsstaten (inclusief de pauselijke staat) tegen de Osmanen voerden, vergeleken met een kruistocht. Toch was de tijd van de kruistochten allang voorbij. Kruistochten waren religieus geïnspireerde veldtochten. Deze werden overigens niet alleen georganiseerd tegen moslims, maar ook tegen 'heidenen' in Oost-Europa en zelfs tegen afwijkende christelijke stromingen, 'ketteren'. Maar de oorsprong lag in de pogingen om Jeruzalem en het Heilige Land (Palestina) te veroveren, of zoals de kruisvaarders zelf vonden, te bevrijden.² Misschien kwamen Leidenaars voor het eerst in contact met Turken tijdens zo'n kruistocht. Dat zou dan de Vijfde Kruistocht moeten zijn geweest, van 1213 (of praktisch gesproken: 1218) tot 1221.

1 Ongeveer, inclusief (delen van) Tsjechië en Hongarije, maar de keizer had veel moeite daar zijn gezag te doen gelden.

2 Een goed overzicht van de achtergronden en het verloop van de kruistochten is te vinden op Wikipedia.

De kruistochten

Dat was ruim honderd jaar na de Eerste Kruistocht (1096–1099). De directe aanleiding daartoe was indertijd een vraag om hulp geweest van de keizer van het Byzantijnse (of Oost-Romeinse) Rijk. Deze had vrijwel geheel Anatolië verloren aan een volk dat het Midden-Oosten binnen was getrokken vanuit Centraal-Azië: de Turkse Seldjoeken.³ De paus in Rome gaf een eigen draai aan dit verzoek om militaire bijstand en kondigde een kruistocht af richting Jeruzalem. Vanuit Frankrijk, Normandië en het Duitse Rijk trokken legers naar het Midden-Oosten, gedreven door vroomheid, zucht naar eer en roem en honger naar land. Zij ondervonden weinig weerstand van de verschillende staten waarin het grote Seldsjoekse rijk alweer uiteengevallen was. De kruisvaarders veroverden Jeruzalem in 1099 (waar ze een bloedbad aanrichtten onder moslims, joden en Armeense christenen) en stichtten een aantal kruisvaarderstaten.

Honderd jaar later was de situatie totaal veranderd. Onder de Koerdische generaal Saladin – alomteweesd onder de moslims⁴ – was een nieuwe staat ontstaan, de Ajoebiden-dynastie, met als basis Syrië en Egypte. Deze was onafhankelijk van de Seldsjoeken, die alleen nog in Anatolië heersten: het sultanaat van Rûm, met Konya als hoofdstad. In 1187 veroverde Saladin Jeruzalem; van de kruisvaarderstaten resteerden nog wat enclaves.

Hoewel Saladin christelijke pelgrims vrije toegang bood tot de heilige plaatsen, was vooral de paus ontevreden over de status quo. Er werden nieuwe kruistochten georganiseerd, waarbij overigens het Byzantijnse Rijk meer schade werd berokkend dan de Seldsjoeken of de Ajoebiden. In 1213 werd opnieuw opgeroepen tot een kruistocht⁵. Het plan was eerst Egypte te verslaan voor daadwerkelijk naar Jeruzalem te trekken. In 1217 vertrok in dit kader een Duits leger naar het Midden-Oosten, met veel Vlaamse, Hollandse en Friese soldaten. De Hollandse graaf Willem I was een van de leiders van deze legermacht.⁶

Graaf Willem I, Leiden en de verovering van Damiate

Het graafschap Holland⁷ was indertijd een gebied aan de rand van het Duitse Rijk, waarvan de heersers zich doorgaans weinig gelegen lieten liggen aan hun leenheer, de Duitse keizer. Vergeleken met het zuidelijker gelegen Vlaanderen was Holland nog niet erg ontwikkeld. Leiden was een van de vier hoofdplaatsen van het graafschap. Het telde indertijd slechts ongeveer 1200 inwoners; de grootste stad van het graafschap, Dordrecht, ongeveer 5000: ook niet veel voor een stad...

Niet lang voordat graaf Willem op kruistocht ging, had hij Leiden stadsrechten gegeven, of eerdere rechten bevestigd en uitgebreid. Stadsrechten gaven bepaalde rechten en vrijheden aan de stad en zijn burgers (privileges), een zekere mate van onafhankelijkheid, waar natuurlijk wel verplichtingen tegenover stonden.⁸

3 Voor de komst van Seldsjoeken en andere Turkse groepen zoals de Mam(me)luken in het Midden-Oosten, zie ook B. Lewis, *Het Midden-Oosten. 2000 jaar culturele en politieke geschiedenis* (Amsterdam 2001²), 93–105.

4 Saladin oogstte overigens door zijn 'ridderlijk' gedrag ook veel waardering in West-Europa.

5 Officieel de Vijfde Kruistocht. Hierbij zijn de Reconquista, de kruistochten in Oost-Europa en die tegen de ketterse Katharen in Frankrijk niet meegeteld.

6 Voor een korte biografische schets van Willem I, zie: D. E. H. de Boer, E. H. P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld. 880–1580* (Zutphen 1997²), 50–62.

7 Wanneer over Holland wordt gesproken, wordt daarmee uitsluitend het graafschap bedoeld, dat ongeveer overeenkomt met het gebied van de huidige kustprovincies Noord- en Zuid-Holland.

8 Over de Leidse stadsrechten: R. C. J. van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leidse Jaarboekje* 2012, 31–53; G. van Es, C. Smit, *Een Leidse verjaardag. Stad en Stadsrechten, 750 jaar geleden* (Leiden 2016).

Willem was pas graaf geworden na een slepende opvolgingsstrijd, maar ook een man die een rol speelde in het internationale machtsspel. Zijn wisseling van bondgenootschappen leidde echter tot een pauselijke banvloek, wat besturen zeer moeilijk maakte. Hij kon daar echter vanaf komen door mee te doen aan de nieuwe kruistocht.

Bij deze kruistocht sloten de kruisvaarders een verbond met het Seldsjoekse sultanaat van Rûm. Terwijl de kruisridders met graaf Willem Egypte binnenvielen, viel de sultan van Rûm vanuit het noorden Syrië aan. Bij de inval in Egypte wisten Willem en zijn manschappen de vestingstad Damiate te veroveren, de sleutel tot Caïro. Maar uiteindelijk mislukte de kruistocht, mede door de bemoeizucht van het Vaticaan met de te voeren strategie en tactiek. Willem zelf was direct na de inname van Damiate naar de paus en de keizer vertrokken om verslag te doen. Zijn doel had hij bereikt.

Gingen er Leidenaren met hem mee naar Egypte? Eén zeer eerzame verplichting binnen het Leidse stadsrecht was, dat zij met 25 man de tent van de graaf moesten beschermen, wanneer hij op krijgstoct ging. Maar een kruistocht was formeel geen oorlog, het was een ‘gewapende pelgrimage’ en de deelname was officieel vrijwillig. De gewone regels en verplichtingen golden hier niet. Wellicht zijn er Leidenaren met Willem meegegaan, maar van een echte Leidse aanwezigheid is niets bekend.⁹

Seldsjoeken, Osmanen en Mammelukken

Het Osmaanse Rijk begon als een klein vorstendom binnen Seldsjoek Rûm, helemaal aan de westelijke grens met wat resteerde van de Byzantijnse gebieden in Anatolië. Waarschijnlijk is dat ongeveer in deze tijd ontstaan, of iets later. Het Midden-Oosten had indertijd te maken met wel grotere bedreigingen dan de kruisvaarders, namelijk de Mongolen, die onder Dzjengis Khan oprukten vanuit het oosten. Daardoor kwam er een tweede Turkse migratiestroom richting Anatolië op gang. Daaronder bevonden zich de voorouders van Osman I, die rond 1280 het vorstendom leidde. Het Seldsjoekse sultanaat viel uiteen. Osman en zijn opvolgers zouden een nieuw rijk bouwen.

De Seldsjoeken en Osmanen – beide Oghuz-Turks – waren overigens niet de eerste en enige Turkse volken in het Midden-Oosten. Al vanaf de negende eeuw maakten de machthebbers van de verschillende moslimstaten gebruik van voornamelijk Turkse slaaf-soldaten, Mammelukken of Mamlukken genoemd. Deze slaven ontwikkelden zich tot een belangrijke en machtige soldatenkaste. In 1250 grepen zij de macht in Egypte, veroverden vervolgens Palestina en Syrië, maakten een einde aan de Mongoolse opmars en verdreven de laatste kruisvaarders uit de Levant. Hun macht reikte tot in het huidige Oost-Turkije. Turks was – naast Arabisch – de taal die ze gebruikten, maar wel een ander dialect dan de Seldsjoeken of Osmanen, namelijk het verwante Kiptsjak-Turks.

3 Liever Turckx dan Paus

Driehonderd jaar na de kruistocht van graaf Willem zag de wereld er compleet anders uit. Er waren nieuwe wereldrijken ontstaan, die om de macht streden. De belangrijkste voor ons verhaal zijn het Osmaanse en het Habsburgse Rijk.

De opkomst van het Osmaanse Rijk

In de veertiende eeuw veroverden de opvolgers van Osman I het grootste deel van Anatolië, tot aan de Eufraat, maar ook veel gebied op de Balkan, tot aan de grens van

9 Mededelingen per email door prof. D.E.H. de Boer (em.) d.d. 6 augustus 2018 op mijn vragen hierover d.d. 2 augustus 2018.

het koninkrijk Hongarije. De Hongaarse koning Sigismund – een zoon van de Duitse keizer – vroeg andere Europese vorsten om hulp, maar hun coalitieleger werd in 1396 bij Nicopolis verpletterend verslagen. In 1453 werd Constantinopel veroverd en omgedoopt in Istanboel. Het was het einde van het Byzantijnse Rijk. Vervolgens werd de macht op de Balkan uitgebreid en de Krim tot een vazalstaat gemaakt. In 1517 veroverden de Osmanen Egypte, al handhaafden ze de Mammelukken als bestuurders van het land. Met deze verovering kreeg het Osmaanse Rijk ook de macht over de Arabische Rode Zeekust, inclusief de heilige steden Mekka en Medina. Vervolgens werd de hele Noord-Afrikaanse Middellandse Zeekust toegevoegd aan het Rijk, tot aan de grenzen van het koninkrijk Marokko. In het Midden-Oosten bleef alleen Perzië (Iran) zelfstandig, merendeels van de volgende eeuwen een vijand van de Osmanen.

In het oostelijk Middellandse Zeegebied waren overigens niet alleen de Byzantijnen de tegenstanders van de Osmanen, maar vooral ook de Venetianen. Deze Italiaanse kooplieden-republiek had zich nogal wat steden en eilanden toegeëigend, profiterend van de afbrokkelende macht van de Byzantijnen. Een deel daarvan kwam in Osmaanse handen, maar om diverse eilanden zou tot in de zeventiende eeuw nog regelmatig gevochten worden.

Met de verovering van de Noord-Afrikaanse kusten ontwikkelde het Osmaanse Rijk zich ook tot een belangrijke zeemacht in het westelijk deel van de Middellandse Zee. Dit tot ontzetting van de Italiaanse stadsstaten, maar ook van een andere nieuwe macht in dit gebied: het koninkrijk Spanje. Wat Frankrijk betreft – dat zich al eerder tot een belangrijke macht in West-Europa had ontwikkeld – wisselden botsingen zich af met bondgenootschappen, want de Fransen hadden zo hun eigen problemen en bedoeelingen met Spanje en Italië. Aan de maritieme dominantie van de Osmanen zou in 1571 grotendeels een einde komen bij de zeeslag bij Lepanto, maar zij bleven een zeer geduchte kracht. Naast de officiële Osmaanse marine waren ook de eigenzinnige kapers van Algiers, Tunis en Tripoli een factor van betekenis.

Leiden en het Habsburgse Rijk

De stad Leiden had ondertussen ook een hele ontwikkeling doorgemaakt, terwijl het graafschap Holland steeds meer een deel van een grotere staat was geworden. Leiden had zich van een regionaal markt- en bestuurscentrum ontwikkeld tot een belangrijke nijverheidsstad, gebaseerd op de productie van wollen stoffen, het Leidse laken. Deze werden vooral verhandeld naar Duitsland en verder oostwaarts, al was er ook sprake van afzet in Zuid-Europa. De grootste bloei kende de stad (voorlopig) in de vijftiende eeuw. Rond 1500 was Leiden de grootste stad van Holland, met een kleine 15.000 inwoners.

Ook de rest van het graafschap Holland was het goed gegaan, dankzij de commerciële landbouw en de ontwikkeling van handel en nijverheid in het steeds verder verstedelijkte gebied. Amsterdam was Dordrecht opgevolgd als belangrijkste handelsstad, dankzij de handel met het Oostzeegebied, de zogeheten moedernegotie. Al snel na 1500 zou Amsterdam Leiden voorbijgaan als grootste en belangrijkste Hollandse stad. Maar de Hollandse bloei was niet zo groot als die in het graafschap Vlaanderen (met Gent en Brugge) en het Hertogdom Brabant (met Antwerpen) in het zuiden.

Al deze gebieden hadden in de loop van de vijftiende eeuw één en dezelfde landheer gekregen. Hetzelfde geldt voor de meeste andere graafschappen in wat de Lage Landen of de Nederlanden werd genoemd, een gebied dat ongeveer het huidige Nederland, België en de noordwesthoek van Frankrijk besloeg. Dat kwam niet door veroveringen, maar door huwelijken en de drijvende kracht daarachter waren de Franse hertogen van Bourgondië. Het hertogdom Bourgondië zelf kwam eind vijftiende eeuw weliswaar

in handen van de Franse kroon, maar ondertussen was in 1477 via een volgend huwelijk een nieuwe band geslagen, namelijk met het Oostenrijkse Habsburgse huis.

De Habsburgers waren niet alleen de aartshertogen van Oostenrijk en de koningen van Bohemen (Tsjechië) en Hongarije, sinds 1438 waren zij ook keizer van het Heilige Roomse Rijk. Dat was officieel een gekozen functie. Het Heilige Roomse Rijk was een lappendeken van min of meer zelfstandige vorstendommen, waarvan de belangrijkste – de zogeheten keurvorsten – de keizer als hoogste heerser kozen. De Habsburgers zouden tot 1806 vrijwel alle keizers leveren.

Een volgend huwelijk bracht ook Spanje in dezelfde familie. Eind zestiende eeuw hadden de Spaanse koninkrijken Castilië en Aragon de laatste van de ooit zo bloeiende en hoogontwikkelde moslimstaten in Spanje verslagen. Vervolgens gingen zij samen en begon de uitbouw van een koloniaal rijk in Amerika en de Filipijnen. Daarnaast heerste de Spaanse – en dus Habsburgse – kroon ook over Sardinië, Corsica en Napels.¹⁰

Keizer Karel v, de zoon van Maximiliaan van Oostenrijk en Johanna van Spanje, heerste dan ook over een wereldrijk, gevoed door goud en kostbare specerijen uit haar koloniën in Amerika en Azië. Natuurlijk profiteerden ook de Nederlanden van de nieuwe handelsmogelijkheden, vooral de stad Antwerpen. Karel v wist in 1543 ook Gelre en Friesland onder zijn gezag te brengen, waarmee de Nederlanden voor het eerst allemaal onder één landsheer kwamen.¹¹

In 1555 kondigde Karel v zijn aftreden aan. Het grote wereldrijk werd verdeeld tussen zijn broer Ferdinand en zijn zoon Filips II. De eerste kreeg de Oostenrijkse gebieden en werd keizer, Filips kreeg Spanje en de daaraan verbonden Italiaanse en koloniale bezettingen. Maar ook de Nederlanden werden toebedeeld aan de Spaanse koning.

Godsdienstige en andere spanningen

Karel trad af omdat hij vermoeid was door alle problemen waarmee hij tijdens zijn regering geconfronteerd was. Dat ging niet alleen om de voortdurende strijd om de macht in het Middellandse Zeegebied en op de Balkan met het Osmaanse Rijk, of om de oorlogen met Frankrijk rond Italië. Intern waren er ook problemen, die zich toespitsten op de godsdienst.

Er was al langer kritiek op de rooms-katholieke kerk, die in veler ogen te werelds, te materialistisch en buitensporig rijk was geworden. Vooral in het Duitse Rijk en de Nederlanden lieten kerkhervormers van zich horen. In Duitsland kreeg Luther veel aanhang, ook onder veel vorsten. Het leidde tot een reeks oorlogen, die Karel leek te winnen, maar uiteindelijk moest hij in 1555 accepteren dat iedere vorst zijn eigen religie kon opleggen aan zijn onderdanen.

Daarnaast waren er radicalere christelijke stromingen, waar ook de Lutherse heersers niets van moesten hebben. In 1534 grepen revolutionaire Wederdopers onder leiding van Jan van Leiden de macht in de stad Münster, om daar het koninkrijk Gods op aarde te vestigen. Lutheranen en katholieken sloegen de handen ineen om deze machtsgreep neer te slaan. Daarna waren het vooral de ideeën van Johannes Calvijn die aanhang wonnen, onder meer in de Zuidelijke Nederlanden.

Dergelijke stromingen wilde Karel v niet tolereren. Hij streefde naar één centrale staat, zeker voor de gebieden die direct onder zijn bewind stonden. En bij een sterke

10 Formeel regeerde Johanna, de vrouw van de Bourgondische hertog Filips de Schone. Zij werd echter wegens een psychische aandoening opgesloten en haar man, haar vader en ten slotte haar zoon Karel v voerden het bewind.

11 Met uitzondering van het prinsbisdom Luik, dat tot 1795 zelfstandig onderdeel van het Heilige Roomse Rijk bleef.

centrale staat hoorde in de ogen van de Europese heersers van die dagen één godsdienst, in het geval van de Habsburgers de Rooms-Katholieke. Andersdenkende christenen, ketter, werden vervolgd en zo nodig ter dood gebracht op de brandstapel.

Vervolgd werden ook de joden in Spanje. Dat gebeurde al eerder, maar in 1492 werd een Verdrijvingsdict uitgevaardigd. De Spaanse joden vertrokken naar Marokko, Italië, de Nederlanden en naar het Osmaanse Rijk. In de Nederlanden waren ze in eerste instantie vooral in de financiële wereld van Antwerpen te vinden, vaak in ieder geval in naam bekeerd tot het christendom. Nadat Luther zich behalve tegen de islam ook tegen de joden had gekeerd, ging hun sympathie vooral naar de calvinisten.¹² Joodse bankiers werden ook belangrijk aan de hoven van Marokko en het Osmaanse Rijk. Via familie- en zakelijke netwerken bestonden er tussen deze verjaagde joden contact. Zij zouden ook een rol spelen in de betrekkingen tussen de Nederlandse opstandelingen en Marokko en het Osmaanse Rijk.

De politiek van religieuze onderdrukking werd onder Karels zoon Philips II alleen maar sterker. Hij keerde zich ook met geweld tegen de Morisco's, de moslims die in Spanje gebleven waren en zich noodgedwongen (en al dan niet in schijn) hadden bekeerd tot het christendom.

Opstand

Er broeide meer in de Nederlanden. De pogingen van Karel en Philips om van hun landen één eenheidsstaat te maken, betekenden ook dat zij de privileges en semi-zelfstandigheid van de Hollandse, Vlaamse en Brabantse steden wilden inperken. Zij wilden niet meer voor iedere veldtocht of andere onderneming aankloppen bij de steden, maar gewoon belasting kunnen heffen. Ook de lagere adel voelde dat hun voorrechten bedreigd werden.

Tegelijkertijd was er – naast grote rijkdom – sprake van groeiende sociale tegenstellingen, versterkt door een economische malaise.¹³ De bloeiperiode van steden als Leiden ging over in verval; de stad telde enorm veel bedelaars. De armoede van velen naast de rijkdom van weinigen was een voedingsbodem voor het radicale calvinisme, dat in het zuiden overigens sterker was dan in het noorden.

Sociale, politieke en godsdienstige tegenstellingen: het was een explosief mengsel. In 1566 barstte de bom. Vanuit de Zuidelijke Nederlanden raasde een Beeldenstorm door de Lage Landen: kerken en andere godshuizen werden geplunderd, beelden van heiligen werden kapotgeslagen. In Leiden woedde de Beeldenstorm op 25 augustus 1566, veertien dagen nadat deze in het huidige Frans-Vlaanderen begonnen was.

Deze eerste opstand werd uiteindelijk bezworen. De daaropvolgende onderdrukking was zo nietsontziend dat ook meer gematigde burgers weerzin gingen voelen tegen de Spaanse koning. De eigenlijk gematigde oppositieleider Willem van Oranje nam de wapens op. In 1568 viel hij het land binnen met een aantal huurlingenlegers, maar hij werd verslagen, mede doordat de verwachte Franse hulp uitbleef. De Opstand leek neergeslagen. Alleen de Bosgeuzen te land (vooral in de Zuidelijke Nederlanden) en de Watergeuzen op zee vochten door.

Op 1 april 1572 konden de Watergeuzen – onverwacht en onbedoeld – de Hollandse havenplaats Den Briel innemen. In korte tijd sloot een groot aantal Hollandse steden

12 E. Kuttner, *Het Hongerjaar 1566* (Amsterdam 1974ff), 174–178. De al dan niet in schijn bekeerde joden werden Maranen genoemd, wat eigenlijk varkens betekent. We gebruiken deze beledigende benaming in dit boek niet.

13 *Hongerjaar* van Kuttner gaat vooral over deze sociale achtergronden. De Beeldenstorm ziet hij als een afleidingsmanoeuvre van rijke calvinisten en andere protestanten.

zich bij de Opstand aan; Leiden deed dat in juni van dat jaar. De troepen van de koning probeerden deze steden te heroveren, wat onder meer leidde tot twee belegeringen van Leiden in 1573 en 1574.

De eerste werd afgebroken om een nieuw huurlingenleger van Oranje te verslaan in Noord-Limburg. De tweede keer werd de stad ontzet door de Watergeuzen, nadat de dijken waren doorgestoken, zodat het omringende land onder water kwam te staan en de geuzen met hun schuiten de hongerende en door ziekte verzwakte stad op 3 oktober 1574 konden bereiken. Met op hun hoed of mantel een geuzenpenning in de vorm van een halve maan en het opschrift 'Liever Turckx dan Paus'. Al zou de oorlog pas in 1648 definitief eindigen, en al konden de Spanjaarden de Zuidelijke Nederlanden, de oorspronkelijke bakermat van het calvinisme en van de opstand, heroveren, in het noorden had die Opstand vaste voet aan de grond gekregen.

Waarom liever Turks dan paaps?

Het motto 'Liever Turckx dan Paus' schijnt voor het eerst gebruikt te zijn tijdens de hagenpreken (predicaties in de open lucht) buiten Antwerpen in 1566, kort voor de Beeldenstorm. Bij een hagenpreek van de calvinistische predikant Herman Moded op 15 juli zouden sommige aanwezigen al zilveren manen met deze woorden hebben gedragen. Na afloop werd Moded begeleid door een menigte die zong: "Halve maan op de mouw. Liever Turksch dan papauw".¹⁴

Dat de calvinisten in Antwerpen en later de Watergeuzen deze leuze gebruikten, lijkt vooral een uitdrukking van hun anti-katholicisme. Bovendien was de gehate katholieke koning van Spanje voortdurend in oorlog met de Osmaanse Turken en de vijand van je vijand is al een snel een vriend. Maar er zit toch meer achter. De Delftse schrijver Jan Fruytiers schreef in 1577 in zijn beschrijving van het beleg en ontzet van Leiden over de reden waarom de Watergeuzen deze leuze gebruikten: de Turk laat tenminste het geweten van de mensen ongemoeid als zij belasting betalen. En hij komt zijn beloften even goed of zelfs beter na dan de paus.¹⁵

Voor al het eerste deel van deze motivatie is interessant. Het getuigt van kennis van het Osmaanse millet-systeem. De verschillende groepen christenen en de joden konden in het Osmaanse Rijk hun geloof uitoefenen, maar waren wel strak georganiseerd binnen een eigen millet, of gilde. Die moest dan wel een fikse belasting betalen en zich verder aan allerlei regels houden.¹⁶

Christenen en joden waren in het Osmaanse Rijk weliswaar tweederangsburgers, maar een dergelijke godsdienstige tolerantie was in Europa ongekend en wekte de verbazing van velen, en bewondering van de mensen degenen die ook tolerantie bepleitten. Lodewijk van Nassau, de broer van Willem van Oranje, verwees er al naar in een pamflet dat in 1565 schreef: '[Het is] geen wonder [...] dat velen door de religieuze vervolgingen in

14 G.J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland* (Haarlem 1879), 32–33

15 'Waer door oock sommige van hun op desen tijt silvere halve Manen droeghen, daer op stont Liever Turks dan Paus, want sy achteden des Paeus tyrannie grooter dan des Turckes, die noch wel der luyder consciencien onder tribuyt onghedwonghen laet, ende ymmers soo wel oft beter zijn ghelooove houdt dan de Paeus', Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe beleggheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt* (Delft, 1577), fol. 18r. Een hertaald deel van dit boek, waarin helaas het element van belasting (tribuyt) weggelaten is, in J. Koppenol (ed.), *Het Leids Ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002), 92–118; betreffende passage: p.96.

16 Het millet-systeem hield wel meer in dan de organisatie van godsdienstige groepen, maar het voert te ver er op deze plaats dieper op in te gaan. Het organiseren van belastingen was overigens sowieso een hoeksteen van het Osmaanse bestuur.

Frankrijk onderdaan willen worden van de Turk.¹⁷ Ook in Frankrijk woedde indertijd een strijd tussen katholieken en calvinisten, daar hugenoten genoemd.

Hetzelfde thema komt terug in een geuzenlied: 'Als is den Turk gheen Christen genaemt, Hy en heeft niemand om tgelooove gebrant, als die papisten doen alle dage.'¹⁸ Met de islam had men op zich weinig op, maar de Turkse tolerantie wekte bewondering én men verweet de katholieke tegenstander zo het gebrek daaraan.

Bondgenoten

In hetzelfde lied wordt ook nog eens duidelijk gemaakt dat Spanje door de oorlog met het Osmaanse Rijk niet volop kon optreden tegen de Opstand. Datzelfde gold natuurlijk ook andersom: dat de rijke handels- en industriesteden in de Lage Landen in opstand waren gekomen, hinderde de koning van Spanje in zijn strijd tegen de Osmanen.

Natuurlijk probeerde Willem van Oranje directe steun van het Osmaanse Rijk te krijgen. Hij probeerde dat ook met Engeland, dat al eerder had gebroken met de katholieke kerk, en in Frankrijk, dat zich niet alleen ook bedreigd voelde door de Habsburgers, maar ook een grote groep calvinisten telde, waaronder verschillende invloedrijke adellijke families. Die werden echter in 1572 afgeslacht tijdens de Bartholomeusnacht. De Engelsen zouden pas na de dood van Willem van Oranje enige, weinig effectieve hulp sturen.

De contacten met Istanboel lijken te zijn gelopen via Joseph Nasi, een van oorsprong Portugese jood.¹⁹ Hij had zich in 1537 gevestigd in Antwerpen als bankier, maar zag zich in 1547 gedwongen te vertrekken en arriveerde in 1554 in Istanboel. Daar bereikte hij belangrijke posities, met name toen de door hem gesteunde Selim II zijn vader Süleyman de Grote in 1566 als sultan opvolgde. In 1569 schreef Nasi in ieder geval een brief aan de Amsterdamse calvinisten, waarin hij Turkse hulp beloofde.

Over concrete hulp in de vorm van geld of troepen, is echter verder niets concreets bekend. Maar de voortdurende strijd in de Middellandse Zee was een echte handenbinder voor de Spanjaarden én kostte een vermogen. Daaraan veranderde de slag bij Lepanto niet veel. De diplomatie van Willem van Oranje speelde ook daarin een rol. De vooraanstaande historicus Parker achtte het in ieder geval waarschijnlijk dat deze diplomatie in het najaar van 1574 de Turkse vlootten massaal naar het westen dreef. Daarbij werd niet alleen Tunis heroverd, dat het jaar tevoren in Spaanse handen was gevallen, maar ook een belangrijke Spaanse vesting in de buurt, waarmee Spanje Tunis in toom hield.²⁰ Dat zijn overigens precies de gebeurtenissen die bezongen worden in het eerder genoemde geuzenlied.

Helaas trok Filips de juiste conclusie uit de gebeurtenissen: in 1577 begon hij vredesonderhandelingen met de Osmanen. Vervolgens begon de herovering door Spanje van de Zuidelijke Nederlanden, met als sluitstuk de verovering van Antwerpen in 1585. Pas nadat de Engelsen, Hollanders en Zeeuwen een enorme Spaanse vloot wisten te verslaan, in 1588, kon men in het noorden opgelucht ademhalen. Ondertussen had men in 1581 officieel de koning van Spanje afgezworen als landsheer. Na een zoektocht naar

17 Aangehaald op Wikipedia (lemma 'liever Turks dan paaps') uit Lodewijk van Nassau en Francis Junius, *Brief discours envoyé au Roy Philippe* (dec. 1565), p. 32.

18 P. Leendertz jr. (ed.), *Het geuzenliedboek* (Zutphen 1924–1925), 245.

19 <https://www.jewishvirtuallibrary.org/joseph-nasi>. Zie ook A. H. de Groot, 'Nederland en Turkije. Zeshonderd jaar politieke, economische en culturele contacten', in: I. Karacay (ed.), *400 Jaar officiële Betrekkingen. Turkije-Nederland en 50 jaar Turkse migratie* (Almere 2012), 35–44, 36.

20 G. Parker, *De Nederlandse Opstand. Van beeldenstorm tot bestand* (Utrecht/Antwerpen 1981), 158–159, voor het vervolg 181–182.

een nieuwe koning, besloot het noorden door te gaan als republiek, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (verder: de Republiek).

De val van de oude calvinistische kerngebieden leidde tot een enorme stroom vluchtelingen naar het noorden. Leiden profiteerde van de komst van gevluchte textielondernemers en hun arbeiders, die de kwakkelende wolnijverheid vernieuwden en een enorme impuls gaven. Amsterdam profiteerde van de gevluchte handelslieden en bankiers en van de blokkade van de Antwerpse haven. Het economisch zwaartepunt van de Nederlanden verschoof van het zuiden naar het noorden. Met de val van Antwerpen, waar overigens in 1582 een Osmaanse handelsvestiging (!) was geopend, verschoof ook de handel op het oostelijk bekken van de Middellandse Zee, de Levant, naar het noorden.²¹

Versterking van de betrekkingen

De goede betrekkingen van de Nederlandse opstandelingen met de Turkse Osmanen bleven. Ook het gebruik van de halve maan als symbool verdween niet. Deze werd vaak als ornament gebruikt op gebouwen, vooral in Zeeland, en zelfs op preekstoelen.²² Er werden ook schepen Halve Maan gedoopt, met als bekendste dat van Henry Hudson. Die ging in 1609 in opdracht van de Nederlandse voc op zoek naar een doorgang naar 'Indië' noordelijk langs Amerika, wat leidde tot de stichting van een Nederlandse kolonie op de Amerikaanse oostkust, Nieuw Amsterdam (nu: New York).

Op directe Turkse aanwezigheid in Zeeland wijst de naam van het plaatsje Turkije in Zeeuws Vlaanderen nabij Sluis. Het gaat daarbij om Turkse slaven, die de Spaanse galeien bemanden die Sluis als basis hadden. Bij de verovering van Sluis door prins Maurits (de zoon van Willen van Oranje) in 1604 werden deze bevrijd. Het zou om 1500 Turkse galeislaven zijn gegaan, deels afkomstig uit Algiers.²³ De Algerijnse roeiers werden vervolgens naar huis gebracht in de hoop de relatie met de Algerijnse kapers te verbeteren en door hen gevangen genomen Nederlanders vrij te krijgen. Deze missie was echter slechts een beperkt succes.²⁴ Voor de goede orde: Algiers, Tunis en Tripoli hoorden bij het Ottomaanse Rijk, maar de lokale heersers en de kapers uit deze gebieden (in Holland 'Barbarijse zeeroovers' genoemd) gedroegen zich in hoge mate zelfstandig en trokken zich niet altijd evenveel aan van het gezag in Istanboel.

In hetzelfde jaar 1604 sloot de Republiek een bondgenootschap met het zelfstandige koninkrijk Marokko tegen de gemeenschappelijke vijand Spanje. Een paar jaar later werden ook de al tientallen jaren bestaande betrekkingen met de Turkse sultan in Istanboel omgezet in een formele diplomatieke relatie.

Het initiatief daartoe ging uit van de Turkse admiraal Halil Pasha. In 1610 stuurde hij brieven naar de Staten-Generaal, het hoogste orgaan van de Republiek. Hij wilde een strategische alliantie smeden tussen de Republiek, Marokko en het Osmaanse Rijk tegen Spanje.²⁵

21 De Groot, 'Zeshonderd jaar', 36.

22 Sommigen wijzen op de vele Nederlandse stadswapens met halve manen. Dat is, voor zover te overzien, echter vrijwel nooit terecht. De (liggende) halve maan – 'wassenaar' genoemd – was al in de middeleeuwen een veel gebruikt symbool, zonder verwijzing naar islam of Turken. Een bekend voorbeeld is het machtige adellijk geslacht Wassenaar, wier wapen met drie liggende halve manen in tal van gemeenten wordt gebruikt, waar de Wassenaars in het verleden macht hadden.

23 Zie Karacay, *400 jaar*, 52 en P.E. de Brock, 'Gevechten van Spaanse galeien in het Zwin', in: Karacay, *400 jaar*, 68–69. G. van Krieken, *Kapers en kooplieden. De betrekkingen tussen Algiers en Nederland, 1604–1830* (Amsterdam 2012), 11, heeft het over 38 Algerijnse roeiers.

24 Van Grieken, *Kapers en kooplieden*, 11.

25 Zie M. van den Boogert, 'Haga en Halil Pasja. Grondleggers van de Turks-Nederlandse betrekkingen', in: M. van den Boogert, J. Jonker Roelants, *De Nederlands-Turkse betrekkingen. Portretten van een 400-jarige geschiedenis* (Hilversum 2012), 17–22.

De Staten-Generaal had wel oren naar een versteviging van de band, al ging het hen minder om de oorlog. De Opstandelingen hadden namelijk in 1609 een bestand gesloten met de Spaanse koning, het zogeheten Twaalfjarig Bestand. Maar de Republiek, en met name Holland, had ondertussen andere belangen, handelsbelangen namelijk. Sinds ongeveer 1590 voeren steeds meer Hollandse schepen richting de Levant om met iedereen en in van alles handel te drijven. Een probleem voor de Hollandse (en Zeeuwse) handelaren vormden daarbij de kapers van Algiers, Tunis en Tripoli. Een van de eerste Nederlandse handelaren die handelde op de Levant, was overigens de sinds 1591 in Leiden gevestigde Antwerpse koopman Daniël van der Meulen – hij woonde op Rapenburg 19, tegenwoordig bekend als het Sieboldhuis.²⁶ Hij vond het nog wel te gewaagd met de Turken zelf handel te drijven.²⁷

Een ambassadeur in Istanboel

Naar aanleiding van de brief van Halil Pasha werd Cornelis Haga eind 1611 naar de Verheven Porte in Istanboel gestuurd om een overeenkomst te sluiten over de positie van de Nederlandse handelaars. Haga was afkomstig uit Schiedam, maar had – dat kon indertijd niet anders – zijn opleiding als jurist gekregen in Leiden. Hij boekte in korte tijd succes. In juli 1612 verkreeg de Republiek een zogeheten Capitulatie van de Sultan, waardoor Nederlandse onderdanen allerlei voorrechten kregen. Zij konden zich vrijelijk bewegen door het Rijk, kregen allerlei gunstige handelsvoorwaarden; de handelaars kregen zelfs een zekere mate van intern zelfbestuur in de plaatsen waar zij zich vestigden.²⁸

Haga zou tot 1639 ambassadeur van de Republiek in Istanboel blijven. In die jaren bouwde hij ook een uitgebreid netwerk op van consuls, die Nederlandse handelslieden behulpzaam konden zijn. Na Haga volgden nieuwe ambassadeurs. De Republiek, later het Koninkrijk Holland, is de enige mogendheid van enige betekenis, die nooit in oorlog is gekomen met de Osmanen. Het was soms wel moeilijk laveren tussen alle wisselende bondgenootschappen en de uiteenlopende zakelijke belangen. Maar wanneer die tot spanningen leidden, dan werden deze weer snel bezworen. De Capitulatie van 1612 zou de basis blijven van de Turks-Nederlandse betrekkingen tot de stichting van de Turkse Republiek in 1923. Wel werden de regels waaraan de kooplieden zich moesten houden, kort na 1675 strenger.²⁹

Een tweede, maar verwant deel van zijn opdracht kon Haga echter niet of nauwelijks realiseren. Dat ging over de Hollanders die als slaaf gevangen gehouden werden. Die zaten vooral in Algiers, Tunis en Tripoli, gevangen genomen door kapers. Onder die kapers waren overigens steeds meer Hollanders en Zeeuwen te vinden, die na 1609 de strijd tegen Spanje voort wilden zetten. Doorgaans bekeerden zij zich zelfs tot de islam: de uiterste consequentie van liever Turks dan Paus, zou je kunnen zeggen. Haga kreeg een paar gevangenen vrij, maar voor de anderen zou losgeld betaald moeten worden. Lang niet altijd waren de naasten in Holland in staat dat geld op tafel te leggen.

De heersers van Algiers, Tunis en Tripoli, officieel ondergeschikten van de sultan in Istanboel, accepteerden echter ook de afspraak niet tussen de Republiek en diezelfde

26 Voor Daniël van der Meulen: J.H. Kernkamp, 'Het Van der Meulen-archief', *Bijdragen en Mededelingen aan de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, jrg. 85, 49–62; A.J. Versprille, 'Hester della Faille', *Leidsch Jaarboekje 1975*, 77–97 (Hester was de vrouw van Daniël). Het huis op Rapenburg 19 heeft overigens later een geheel ander uiterlijk gekregen.

27 P.J.M. de Baar, 'De relaties van Leiden met het Turkse Smyrna', *Leidsch Dagblad 4 juli 1988*.

28 Voor Haga en de Capitulatie, zie vooral de eerder genoemde publicaties van Van den Boogert en De Groot.

29 Zie hierover: M. Olzon, 'Nederland-Turkije, 1675–1678. Vier jaar op het snijpunt van de Gouden Eeuw en moderniteit', *De Zeventiende Eeuw 29 (2013) 1*, 3–18.

sultan, dat schepen onder Nederlandse vlag met rust gelaten moesten worden. Zij wilden die schepen zelf inspecteren en in beslag kunnen nemen, wanneer deze smokkelwaar vervoerden of goederen die bestemd waren voor een vijand. De Hollanders accepteerden dat weer niet. Het resultaat was dat het de volgende honderd jaar bijna altijd oorlog was tussen de kapers en de Republiek. Er waren overigens wel Nederlandse consuls in Algiers en Tunis.³⁰

30 Voor de relatie Algiers-Nederland, zie het eerder aangehaalde boek van Van Grieken.

Deel 2 Angorawol en luxe stoffen

Niet ver van het Leidse stadhuis, staat op Breestraat 84 een opvallende en bijzonder fraai versierde gevel. Met gouden letters staat onder de driehoekige timpaan: 'In den vergulden Turk'. Die Turk zelf, in wit met vergulden accenten, is de centrale figuur in de afbeeldingen van het door Pieter Xavery schitterend gebeeldhouwde timpaan zelf. Met een tulband op het hoofd straalt hij gezag uit. Zo werden vroeger Osmaanse bestuurders en ambtenaren altijd afgebeeld.

De Turkse hoogwaardigheidsbekleder wordt geflankeerd door twee liggende figuren. Links, met drietand, Neptunus, de Romeinse god van de zee. Rechts, met hoed met vleugeltjes, Mercurius, de Romeinse god van de handel. Gedrieën verbeelden de Turk, Neptunus en Mercurius datgene waarmee degenen die dit huis hebben laten bouwen, hun vermogen hebben vergaard: de overzeese handel met de Levant.

Minstens zo belangrijk zijn twee details bij de figuur van Mercurius. Deze rust als het ware op een pak, een bundel wollen stoffen, zoals die in de zeventiende eeuw vanuit Leiden werden verhandeld, onder andere naar de Levant. Over het onderbeen van Mercurius kijkt een geit met gouden hoorns de wandelaars in de Breestraat brutaal aan. Het is een Angorageit. Angora is de oude naam van Ankara, de huidige Turkse hoofdstad in centraal-Anatolië. Leidse kooplieden kochten in Turkije de wol van deze geiten, ook wel mohair genoemd, en verscheepten deze naar Leiden. Hier werd de angorawol verwerkt in luxe, kleurige stoffen die vervolgens over de hele wereld werden verkocht. Ook in het Osmaanse Rijk, waar de grondstof dus eigenlijk vandaan kwam.

Het huis werd in 1673 gebouwd in opdracht van de ondernemers Jan (of Johan) en Adriaen le Pla. Zij waren inderdaad rijk geworden door de handel in wol en wollen stoffen, met name met de Levant. Jan had daarom zelfs enige jaren in Istanboel gewoond. In 1679 werd Johan le Pla ook namens de stad Leiden benoemd tot directeur van de Kamer Amsterdam van de Directie van de Levantse Handel en Navigatie op de Middellandse Zee. Dat was een orgaan dat toezicht hield op de Nederlandse koopvaardij in het oostelijk deel van de Middellandse Zee. Leiden benoemde overigens ook een directeur in de Rotterdamse Kamer van deze Directie.³¹

Leiden had grote belangen bij de handel op de Levant. Het draaide daarbij om het voornaamste product van de Sleutelstad: wollen stoffen. Besef daarbij dat Leiden in de zeventiende eeuw het belangrijkste centrum van textielnijverheid was van Europa, wellicht van de hele wereld. Wat Amsterdam in deze zogenoemde Gouden Eeuw was voor de handel, betekende Leiden – de tweede stad in omvang van de Republiek – voor de industrie. En een van de vele verschillende wollen stoffen die Leiden over de wereld exporteerde, was grein, waarvoor de Turkse angorawol een van de grondstoffen was.

4 Turckx Gaeren

Ten tijde van het Leids Ontzet in 1574 was de stad geen schim meer van de bloeiende wolstad van een kleine honderd jaar eerder. Dat veranderde, vooral doordat de Zuidelijke Nederlanden langzaam maar zeker verloren gingen aan de Spanjaarden. Er kwamen

³¹ Een overzicht van de Leidse directeuren in beide kamers tot 1742 in: Stadsarchief Leiden 1574–1816 (SA 11), inv.nr. 6733, Afschriften van stukken uit de jaren 1658, 1668, 1669, 1679 en 1742 en aantekeningen betreffende Levantse handel, 1742.

vluchtelingenstromen op gang. Onder die (calvinistische) vluchtelingen waren grote aantallen textielondernemers en hun arbeiders. Die kwamen voor een belangrijk deel in Leiden terecht. Zij brachten de stad tot nieuwe bloei. De opbloei begon rond 1580; het hoogtepunt lag in de jaren 1660–1670.

Vluchtelingen vernieuwen Leiden³²

De Zuid-Nederlandse wolnijverheid had eerder de Leidse overvleugeld. Terwijl de Leidse wolnijverheid was verstarde, hadden de Zuidelijke Nederlanders die van hun juist vernieuwd, zowel technisch, organisatorisch als wat betreft de producten die op de markt werden gebracht. Het Leidse stadsbestuur stimuleerde de komst van de Zuidelijke Nederlanders dan ook in de hoop dat zij de oude wolindustrie een impuls zouden geven. Dat gebeurde ook.

We zagen al enige voorbeelden van deze uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige Leidenaars: Daniël van der Meulen en de gebroeders Le Pla. De naam van de laatste verradt dat hun achtergrond Franstalig was. Dat deelden zij met veel van deze nieuwkomers. Rond 1600 werd er meer Frans dan Nederlands gesproken in de straten van Leiden. Deze Franstaligen werden Walen genoemd.³³ Vooral deze Walen zouden zich laten gelden als vernieuwers.

De Zuiderlingen voegden allerlei nieuwe producten toe aan het wat er in Leiden gemaakt werd, van vrij eenvoudige massaproducten tot dure wollen stoffen. Zij verbeterden ook de productie en de kwaliteit van het traditionele Leids laken, een van de duurere geweven stoffen.

Zij brachten bovendien een nieuwe ordening van de productie, de nering, met centraal de hal. Daar werden stoffen op kwaliteit gecontroleerd, wat overigens op zich vroeger ook al gebeurde. De nieuwe hal controleerde het hele productieproces, plus de arbeidsvoorwaarden. Goedgekeurde stoffen werden, net als eerder, van een loodje voorzien.

Daarnaast zorgden de zuiderlingen voor schaalvergroting en een vroege vorm van kapitalisme. Een aantal grote ondernemers, reders genoemd, beheersten de wolnijverheid, terwijl de oude drapiers³⁴ min of meer van hen afhankelijke zetbazen werden. Het werk zelf bleef echter hoofdzakelijk thuisarbeid, hoewel ook de eerste werkplaatsen verschenen. Tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen werkten zo voor de grote reders, die dus niet alleen kooplieden waren, maar zich ook met de productie bezighielden. De handel die zij dreven – vaak via Amsterdam – was in hoge mate internationale handel, over heel Europa, de Levant en het Verre Oosten.

Turkse greinen en Leidsche Turksche

Onder de talloze nieuwe producten die de nieuwkomers in Leiden introduceerden, was ook een stof die grein werd genoemd. Dat was een stof die geheel of gedeeltelijk van geitenhaar of kameelhaar was gemaakt, het zogenoemde Turckx Gaeren, ofwel Turks garen. Wanneer de stof helemaal van Turks garen was gemaakt, dan heette deze Turkse grein. Was de stof deels van garen van gewone schapenwol (sajet) gemaakt, dan werd ze Leidse Turkse genoemd. Soms werden er ook zijden draden doorheen geweven.³⁵ Bij

³² Onderstaande is een zeer beknopte samenvatting van N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* (Den Haag 1939, in twee delen).

³³ De Walen kwamen dus niet alleen uit het huidige Wallonië in België. Waals betekent eenvoudig Franstalig. Ook in het zuiden van Vlaanderen woonden veel Walen.

³⁴ In de middeleeuwen nog drapeniers genoemd.

³⁵ Posthumus, *Leidsche lakenindustrie II*, 272–273.

sommige greinen werd de geitenwol vervangen door kameelhaar en in een enkel geval werd alleen kameelhaar gebruikt.³⁶

Van greinproductie was in Leiden al in 1583 sprake.³⁷ Het ging daarbij nog vooral om grovere variant, de grove grein of grogrein. Doordat de (Turkse) grondstoffen nog moeilijk verkrijgbaar (en duur) waren, kon deze branche zich vóór 1600 echter nauwelijks handhaven.³⁸ Dat veranderde in het begin van de zeventiende eeuw. De Hollandse zeemacht werd machtiger en de relaties met het Osmaanse Rijk werden steeds beter. Daarmee werd de ideale grondstof voor de grein bereikbaar: de wol van de geiten uit de omgeving van Ankara, de angorawol. De lokale wolindustrie in Klein-Azië was daarbij een voorbeeld voor de Leidse greinreders.³⁹ Het gebruik van de echte angorawol leidde uiteindelijk tot de bloei van de Leidse greinnijverheid.⁴⁰

De greinproductie vond lang plaats binnen het kader van de Saainering, net als diverse andere stoffen overigens.⁴¹ In de Saaihal – de huidige Lodewijkskerk aan het Steenschuur – kregen de stoffen hun loodje als kwaliteitsmerk, met daarop de aanduiding om welke stof het precies ging – puur Turks of Leids Turks bijvoorbeeld – soms ook met een afbeelding van een turk met tulband erop.⁴² Met het toenemend belang van de greinproductie voelden de greinreders – voornamelijk Walen – steeds meer de noodzaak het een en ander in een eigen nering te organiseren. In 1654 werd dit een feit. Vervolgens werd op de Hooglandse Kerkgracht (nr. 19) een pand van het Heilige Geestweeshuis gehuurd, waar de Greinhal werd ondergebracht. De greinreders hadden hun nering nu in eigen hand, al had men voor allerlei zaken wel de goedkeuring van het stadsbestuur nodig.

Met deze verzelfstandiging begon de grootste bloeiperiode van de Leidse grein. Het werd na de (gemoderniseerde) lakennijverheid de meest vooraanstaande tak van de Leidse wolnijverheid. De gemengde Leidse Turkse grein, was het meest succesvol, al kan je zeggen dat dit in enigszins bedekte vorm ging. In 1663 kreeg de greinhal toestemming van het stadsbestuur om het opschrift 'met sajat ingeslagen' niet meer te gebruiken, omdat daardoor grein in het buitenland soms geweigerd werd. Geen probleem, vonden men, want de grein die alleen van 'Turcx Gaeren' was gemaakt, was immers herkenbaar omdat daar 'puir Turcx' op stond...⁴³ Aan de andere kant lette men wel scherp op vervalsing door malafide drapiers.⁴⁴

De grein kende overigens veel varianten, vooral in de achttiende eeuw. De Leidse greinondernemers letten scherp op de wisselingen in de mode en stemden daar hun productie op af.

Smyrna: Izmir

Het Turkse garen kwam vanzelfsprekend uit Turkije. In tegenstelling tot de gewone schapenwol werd deze zelden als ruwe wol ingevoerd om hier tot garen gesponnen te worden. In eerste instantie gebeurde het spinnen van angorawol in Frankrijk, maar later kwam de wol veelal reeds gesponnen tot garen rechtstreeks uit Turkije.⁴⁵

36 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 305. Grein kende veel varianten, zie ook verder.

37 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 107–108.

38 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 124.

39 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 305.

40 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 926.

41 Saai is een lichte en betrekkelijk goedkope wollen stof.

42 Deze zijn bewaard in Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden.

43 ELO, Archief van de Hallen, inv.nr. 424.

44 Vgl. ELO, Archief van de Hallen, inv.nr. 512, Proces Verbaal in verband met vals werk door Pieter de Jager.

45 Posthumus, *De Leidsche lakenindustrie II*, 539, meldt dit alsof dit altijd is gebeurd, maar op 759–760 en 767 blijkt dat veel wol als garen uit Turkije kwam.

De Leidse greinreders betrokken de angorawol op de wolbeurs van Amsterdam, waar ook de andere wol voor Leiden gekocht werd.⁴⁶ Vanaf 1619 arriveerden daar angoragarens rechtstreeks uit Klein-Azië, verscheept in Izmir, of Smyrna (of Smirna) zoals deze stad nog heel lang genoemd werd. Angoragarens kwamen ook via Londen in Amsterdam, ongetwijfeld verscheept en verhandeld via de Engelse Levant Company.⁴⁷

Maar de betekenis van de Amsterdamse wolbeurs voor de invoer van het Turkse garen werd al snel minder groot. De grotere Leidse greinreders begonnen de angorawol rechtstreeks in Anatolië aan te kopen. Ook deze werd dan in Izmir verscheept, maar de garens gingen dan direct naar Leiden. Zij gebruikten daarbij dan wel de haven van Amsterdam, of waarschijnlijk ook die van Rotterdam – Leiden heeft nu eenmaal geen zeehaven – maar de Amsterdamse wolbeurs speelde hierbij feitelijk geen rol meer.⁴⁸

De Hollandse vertegenwoordigers van de Leidse greinreders gingen zelfs nog een stap verder. Zij trokken zelf het land in en kochten de wol uit de eerste hand, direct bij de producenten. Zo schakelden ze eigenlijk alle makelaars en andere tussenpersonen uit. Een voorbeeld daarvan is Daniël van Eys, al was hij wat later actief, in het begin van de achttiende eeuw. Deze grote laken- en greinreder woonde op Oude Singel 118 in Leiden, een pand dat hij dankzij de lucratieve Levanthandel ingrijpend kon verbouwen, waarbij ook het interieur op 'de meest kostbare manier' aan de smaak van de tijd werd aangepast.⁴⁹

Izmir (of Smyrna) speelde dus een centrale rol in de verwerven van de angorawol als grondstof voor de rijke Leidse greinreders. Daarbij profiteerden zij van het feit dat dit een van de steden was waar Cornelis Haga een consul had aangesteld. De Nederlandse consul in Izmir was in eerste instantie overigens een Griek: de Hollanders maakten bij hun zaken vaak gebruik maakten van lokale niet-islamitische minderheden, vooral joden, Grieken en Armeense christenen. Omdat de handel via Izmir steeds groter en belangrijker werd, drongen de handelaren echter aan op een landgenoot. Uiteindelijk deed Levinus Warner, een van de opvolgers van Haga, dat in 1657. Is het toevallig dat dit een Leidenaar van Waalse afkomst was, namelijk Michiel du Mortier?⁵⁰

Het is in ieder geval duidelijk hoe het komt dat op het kerkhof van Izmir nog een graf te vinden is, met daarop de gekruiste sleutels van Leiden. Er woonden simpelweg Leidenaren in Izmir, en vaak voor een lange periode.

De Leidse textielondernemers gebruikten Izmir niet alleen om aan Turks garen te komen. Zij gebruikten de stad ook om hun eigen producten in Turkije te verkopen. Izmir was eveneens voor talloze andere Hollandse handelaren een belangrijke plaats, maar ook voor handelaren uit andere West-Europese landen. Er woonden naast Leidenaars zo veel andere christelijke westerlingen, dat de Osmanen Izmir de bijnaam Gâvur, 'de Ongelovige', gaven.⁵¹ Er was zelfs een calvinistische predikant in Izmir. De 'Hollandse Natie' in Izmir genoot een hoge mate van zelfbestuur, net als trouwens die

46 Posthumus, *De Leidse lakenindustrie II*, 754–775 over de Amsterdamse wolmarkt. De voorkeur van de Leidse wolondernemers ging uit naar buitenlandse wol, bij voorkeur Spaanse!

47 Posthumus, *De Leidse Lakennijverheid II*, 759–760.

48 Posthumus, *De Leidse lakenindustrie II*, 767.

49 Aldus J. Dröge, E. de Regt, P. Vlaardingebroek (ed.), *Architectuur monumentengids Leiden* (Leiden 1999), 148. Posthumus, *De Leidse lakenindustrie II*, 767, beschrijft de betekenis van Van Eys. Zie ook: J.W. Veluwenkamp, 'De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1648–1739', *Leidsch Jaarboekje* 1992, 109–124. De greinbelangen van Van Eys liepen klaarblijkelijk via zijn schoonfamilie, de Dozy's.

50 Warner kreeg overigens al snel ruzie met Du Mortier, die daarop vervangen werd.

51 Deze en volgende alinea's gebaseerd op: A. Vrolijk, J. Schmidt, K. Scheper, *Turksche boucken. De oosterse verzameling van Levinus Warner, Nederlands diplomaat in zeventiende-eeuws Istanbul* (Den Haag/Eindhoven 2012), 64–65.

in enige andere plaatsen, conform de afspraken die Haga had gemaakt. Dat paste overigens op zich goed in het Osmaanse millet-systeem.

Izmir zelf is getypeerd als een *boomtown*. Door haar betekenis voor de karavaan-handel en als uitvoerhaven van grondstoffen, groeide de stad van 2500 inwoners in 1575, tot 70.000 in 1678.⁵² Het was wat de handel betreft echter zo'n vrijgevochten bende in Izmir, dat dit ten koste ging van het Osmaanse publieke belang. In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw greep de Osmaanse overheid in. Dat leek eerst aan de Hollanders voorbij te gaan, maar in 1678 was het afgelopen met de voorkeursbehandeling voor Nederlanders. Ook in Izmir had men zich daar voortaan naar de regels van de sultan te schikken.⁵³

Levantse handel

Zoals gezegd richtten de Leidse wolondernemers zich niet alleen op de Levant om angorawol te kopen, maar ook om stoffen te verkopen. In eerste instantie liep dat via Istanboel (of Constantinopel, zoals men deze stad bleef noemen). Later waren ze ook in andere Osmaanse steden te vinden. Naast Izmir was vooral Aleppo in het huidige Syrië een belangrijke plaats van waaruit zij opereerden. De eerder genoemde Daniel van Eys had behalve in Izmir en Aleppo bovendien vertegenwoordigers in Pera (Beyoğlu, een voorstad van Istanboel), in Istanboel zelf, in Saloniki (Thessaloniki) en Alexandrië.⁵⁴

Het ging daarbij niet alleen om grein. Minstens zo belangrijk, zo niet belangrijker was de afzet van de lakense stof.⁵⁵ Opvallend is overigens dat deze stof, die in de Nederlanden vooral bekend is door haar gedistingeerde en slechts ogenschijnlijk eenvoudige zwarte kleur, in de Levant werd verhandeld in allerlei kleuren, toegespitst op de lokale smaak: karmozijn, groen, blauw, roze, gestreept etc.⁵⁶ De meeste grein, in ieder geval die via Amsterdam werd uitgevoerd, ging oorspronkelijk naar Frankrijk en andere Europese landen.⁵⁷ Maar net zoals de greinreders zelf wol in Turkije kochten, verhandelden zij hun producten ook rechtstreeks in het Osmaanse Rijk, zonder gebruik te maken van de Amsterdamse tussenhandelaren.

Een groot deel van de West- en Zuid-Europese afzetmarkten van de dure Leidse greinen en lakens, viel op het eind van de zeventiende eeuw weg. Landen als Frankrijk voerden protectionistische maatregelen in om hun eigen wolindustrie te beschermen. Het zou het begin blijken van een gestage achteruitgang van de Leidse wolnijverheid in de achttiende eeuw, eindigend in een enorme depressie rond 1800. Maar de verkoop van Leidse wollen stoffen in de Levant breidde zich alleen maar uit, tegelijk met die in het Verre Oosten via de Verenigde Oost-Indische Compagnie.⁵⁸

Het belang van Leiden in de Levanthandel blijkt ook uit de deelname van de stad in de Directie van de Levantse Handel en de Navigatie op de Middellandse Zee. Dit oorspronkelijk puur Amsterdamse orgaan, opgericht in 1625, ondersteunde de Levantse handel door bescherming van de koopvaardij schepen te regelen, contacten met het diplomatieke netwerk te onderhouden, vriendschappelijke betrekkingen te ontwikkelen met de

52 M. Olon, 'Nederland-Turkije, 1675-1678', 8.

53 Zie M. Olon, 'Turkije-Nederland, 1675-1678', 14-18.

54 Posthumus, *De Leidse Lakennijverheid II*, 1116.

55 Posthumus, *De Leidse Lakennijverheid II*, 825.

56 Vrolijk e.a., *Turckche Boucken*, 70.

57 Posthumus, *De Leidse Lakennijverheid II*, 826, 926.

58 Posthumus, *De Leidse Lakennijverheid II*, 1114-1116. Olon, 'Turkije-Nederland 1675-1678', 15, wekt de indruk dat de Nederlandse handel in de Levant tussen 1672 en 1678 vrijwel geheel opdroogde. Dat geldt zeker niet voor Leiden.

Algerijnse en andere Noord-Afrikaanse kapers etc.⁵⁹ Voor deze diensten vroeg de Directie een financiële bijdrage, lastgeld.

Deze Directie kreeg in de loop van de zeventiende eeuw een aantal Kamers (afdelingen) in andere Hollandse steden, waarvan die in Rotterdam de belangrijkste was. Vanaf 1668 benoemde het Leidse stadsbestuur een directeur in de Amsterdamse Kamer van de Directie, met als eerste David van Royen. Hij overleed in 1679 en werd opgevolgd door Johan le Pla. De Rotterdamse Kamer kende direct vanaf de oprichting in 1674 een door de stad Leiden benoemde directeur, in eerste instantie Justus Ghijs. Hieruit blijkt nogmaals dat de Leidse wolhandel niet alleen via Amsterdam, maar ook via Rotterdam liep. De Leidse directeuren van zowel de Amsterdamse als de Rotterdamse Kamer werden allemaal gerekruteerd uit de grote laken- en greinreders, en daarbij waren de laatste in de meerderheid.⁶⁰

Waarom de Directie voor hen van belang was, blijkt onder meer uit een brief uit 1682 van de Leidse Directeuren van de Amsterdamse en Rotterdamse Kamer, respectievelijk Johan le Pla en Charles Wasteau. Daarin pleitten zij mede namens 25 andere Leidse (grein)handelaren en fabrikanten ervoor, dat voor de begeleiding van koopvaardischepen richting Izmir en Aleppo méér oorlogsschepen ingezet moesten worden. Dat in verband met zeerovers – niet alleen de ‘Barbarijse’, maar ook in de archipel in het oostelijk bekken – én vanwege het voortdurende risico van oorlog in de Middellandse Zee, waardoor de Hollandse handelsschepen plotseling in gevaar konden komen.⁶¹

In de Leidse Levanthandel ging veel geld om. Het kon ook misgaan. Een van de grootste handelscombinaties in het midden van de zeventiende eeuw was die van Jaques Henneboo. Die ging in 1655 failliet, wat ook een enorme strop betekende voor een aantal directe familieleden én voor de familie Le Pla, die eveneens bij deze onderneming betrokken was. De familie Le Pla kwam er weer bovenop. Jaques Henneboo zelf verhuisde naar Izmir, waar hij zich met de handel bleef bezighouden.⁶²

Gezien de handelsbelangen is het niet vreemd dat men in Leiden op de hoogte wilde zijn van wat er zoal in het Osmaanse Rijk gebeurde. Vanaf 1720 kon men daarover lezen in de plaatselijk krant, de *Leidse Courant*. In de achttiende eeuw verschenen duizenden berichten over uiteenlopende onderwerpen die betrekking hadden op het Osmaanse Rijk en de handel op de Levant. Dat ging over zeerovers en over het verloop van diverse oorlogen, maar ook over gewone scheepvaartbewegingen; over diplomatieke verwickelingen; over de opvolging van de sultan en andere ontwikkelingen aan het Osmaanse hof; over opstandige deelgebieden; en over grote branden, epidemieën en natuurrampen die het Rijk troffen. Men was in Leiden kortom behoorlijk goed op de hoogte van wat er in en rond het Osmaanse Rijk speelde.⁶³

De neergang van de Levantse handel

Was de waarde van de Nederlandse Levanthandel in 1672 nog vergelijkbaar met die van de bekende voc, eind achttiende eeuw ging het steeds slechter. De Hollanders

59 Zij bemoeide zich ook bij de aanstelling van predikanten voor de verschillende Nederlandse gemeenschappen.

60 Zie SA II, inv.nr. 6733. Over de bevoegdheden van de Leidse directeur in de Amsterdamse Kamer werd in 1717 nog gediscussieerd. Daarbij werd nog eens bevestigd dat deze een Leids ingezetene moest zijn, SA II, inv.nr. 6728, Inkomende stukken van algemene aard betreffende Levantse Handel, 1673–1717.

61 SA II, inv.nr. 6728, Inkomende stukken van algemene aard betreffende Levantse Handel, 1673–1717.

62 De Baar, ‘De relaties van Leiden met het Turkse Smyrna’.

63 Via een aantal steekwoorden is gezocht in de gedigitaliseerde Leidse kranten van 1720 tot 1795 bij ELO (<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/kranten>). Steekwoorden waren Turk*, Smirna, Konstantino*, Aleppo, Ottoma*, Levant*. Opvallend is dat na Turk* (3000 treffers) Smirna verreweg de meeste treffers oplevert (1600), met name in de tweede helft van de achttiende eeuw.

konden minder profiteren van hun bevoorrechte positie, die al wat minder bevoorrecht was dan oorspronkelijk. De concurrentie werd groter, ook van handelaren binnen het Osmaanse Rijk, met name van Griekse handelaren.⁶⁴ De Directie voor de Levantse Handel werd uiteindelijk in 1826 opgeheven.

De Leidse relatie bleef echter bestaan. Turks garen en de productie van greinen en verwante stoffen speelden nog een vrij belangrijke rol binnen de Leidse wolindustrie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Tekenend is dat van de verschillende hallen alleen de Greinhal zelfstandig bleef bestaan.⁶⁵ Nog in 1850 waren daar elf textielondernemers bij aangesloten, al produceerden zij meestal niet alleen grein, maar ook andere stoffen, met name die andere dure exportstof, laken. De belangrijkste waren de firma's Clos & Leembruggen (inclusief het in 1832 overgenomen greinbedrijf P. & J. van Poot), J. & A. Le Poole en F. van Lelyveld Wzn (tot 1848 van de familie Van Heukelom).⁶⁶ Hun fabrieksmerken leggen nadrukkelijk de relatie met de Osmaanse wereld.

De Leidse greinfabrikanten – waarvan een aantal reeds in de jaren 1830 beschikte over een echte stoomfabriek – beheerden via de Greinhal een gezamenlijke greindrogerij. Zij traden op tegen werklieden die overschot aan Turkse garen als pluk of afval probeerden te verkopen, en vroegen het stadsbestuur daartegen maatregelen te nemen.⁶⁷ Ook schermden zij de greinproductie zo veel mogelijk af van nieuwe ondernemers.⁶⁸ Het ging in beginsel om handel die veel geld op kon brengen, maar de afzetmarkten in de Levant en het Verre Oosten stonden wel onder druk.

Hetzelfde gold ook voor de lakenhandel. Dat laken en grein vanuit Leiden nog steeds in de Levant werd afgezet, blijkt uit een aantal overzichten van bedrijven die in de jaren veertig in de financiële problemen kwamen. Zo stonden bij de laken- en greinfabrikant Van Lelyveld in 1847 voor een zeer aanzienlijk bedrag zendingen naar Batavia én naar Smyrna op de balans⁶⁹.

De problemen van de Leidse laken- en greinfabrikanten hadden alles te maken met de opkomst van een andere, sterk geïndustrialiseerde handelsmogendheid: Engeland. Niet alleen was de concurrentie economisch sterk, de Engelse fabrikanten werden daarbij ook nog eens ondersteund doordat Engeland zelf haar macht versterkte, al dan niet gewapenderhand. In het Verre Oosten gebeurde dat met de zogeheten Opiumoorlogen (1839–1860). Met de Turkse sultan sloten de Engelsen in 1838 een voor hen zeer voordelig handelsverdrag.

Daarna breidden zij hun invloed vooral uit in het vrijwel autonome Egypte. Uiteindelijk namen ze daar in 1882 helemaal de macht over om de grote Engelse (en Franse) belangen te beschermen. Een jaar eerder hadden de Fransen overigens hetzelfde met Tunis gedaan; van Algerije hadden deze vijftig jaar daarvoor al een kolonie gemaakt. Dat zal minder direct effect hebben gehad op de Leidse handel, maar het is tekenend

64 Zie SA II, inv.nr. 6735, Extracten uit de resoluties van de Staten-Generaal d.d. 1776 betreffende Levantse handel en afschriften van een memorie van Hollandse kooplieden te Smyrna d.d. 1 oktober 1796. In de laatste klagen de Hollandse kooplieden in Izmir vooral over concurrentie door Griekse handelaren. Overigens dankten deze hun positie vooral aan hun samenwerking met de Engelsen.

65 De overige werden samengevoegd in de Hall van Inlandsche Manufacturen, maar die werden vooral gebruikt om in aanmerking te komen voor opdrachten van de Nederlandse overheid.

66 Zie ELO, Archief Hallen (0510), 406a, notulen directeurs Greinhal/gezamenlijke greinfabrikanten 1826–1863.

67 Hallen, inv.nr. 537, Conceptadres van de greinfabrikanten te Leiden om maatregelen te nemen tegen de opkopers van pluk of afval van Turkse garens, 1837.

68 Zie C. Smit, 'De Asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800–1865', in J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse Verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), 125–143, 134–135.

69 Smit, 'De Asem van Beëlzebub', 143. Naar hedendaagse begrippen ging het om enige tonnen in euro's.

voor de afbrokkeling van het Osmaanse Rijk en daarmee van de afnemende mogelijkheden voor de Nederlandse (en Leidse) handel.

In het kielzog van deze ontwikkelingen zien we de neergang van de traditionele Leidse laken- en greinproductie. De Greinhal stond in de jaren vijftig van de negentiende eeuw dan ook in het teken van afbouw. In 1857 werd de greindrogerij verkocht en afgebroken. De hal zelf werd in 1863 opgeheven. Dat jaar besloot ook Leembruggen voortaan geen greinen en verwante stoffen meer te weven, maar zich toe te leggen op garens, met name breiwol.⁷⁰ Van de Leidse lakenfabrieken bleef in dezelfde tijd alleen die van Krantz over, maar die richtte zich toch vooral op grovere stoffen voor de binnenlandse markt.⁷¹

Tot in de twintigste eeuw

Toch was dat niet het complete einde van de Leidse economische connectie met het Osmaanse Rijk. Nog in het begin van de twintigste eeuw verscheepte de firma Le Poole nog regelmatig stoffen naar de Levant.⁷² Het ging daarbij om vlaggendoeck en greinen (!), maar ook om katoenen en linnen stoffen. Deze werden geleverd via een tussenpersonen in Istanboel, eerst de firma Moulia, later Tchelebon Caffé. Een belangrijke klant vóór de Eerste Wereldoorlog was de spoorwegmaatschappij Chémin de Fer Ottoman d'Anatolie, waaraan men gordijnstof leverde.

Nog een ander bedrijf toont een connectie met het Ottomaanse Midden-Oosten. Van Vervoort & Cranenburgh is uit 1910 een affiche bekend voor kameelharen stoffen, met daarop een gezelschap bedoeïen: de Arabische wereld viel toen nog onder Osmaans gezag. In 1914 meldde de tussenpersoon van Le Poole dat ook Vervoort & Cranenburgh een offerte had gemaakt voor een bestelling waarop Le Poole aasde. Dat bedrijf betrok blijkbaar niet alleen kameelhaar uit het Midden-Oosten, maar leverde eveneens stoffen voor de Turkse markt.

Alle Nederlandse handel naar het Midden-Oosten viel tijdens de Eerste Wereldoorlog stil. Deze oorlog betekende ook het definitieve eind van het Osmaanse Rijk en haar sultan. Maar direct in 1919 begon Le Poole weer met het leveren van stoffen via Istanboel. Ook werd contact gelegd over handel in angorawol. De angorawolproductie in Anatolië was echter zo goed als ter ziele gegaan door de binnenlandse troebelen die de overgang van het Ottomaanse sultanaat naar de Turkse republiek tekenden. Opvallend is dat in een verzendbrief uit 1919 van greinen en vlaggendoeck werd toegevoegd dat deze vervaardigd waren van 'Hollandse scheerwol'!

Overigens ging het bij de leveringen van Le Poole aan Istanboel niet om enorme hoeveelheden of heel grote bedragen. De contacten waren blijkbaar niet verloren gegaan, maar het gaat slechts om een bescheiden voortzetting van de ooit zo lucratieve handel. De laatste brief uit het archief van Le Poole met betrekking tot handel met Turkije, dateert uit 1929. Een paar jaar later sloot Le Poole de poorten. Het fabrieksgebouw aan de Garenmarkt werd eind jaren zestig gesloopt.

70 C. Smit, E. van Beijnen, 'Clos & Leembruggen' in: E.J. Weterings (ed.), *Leids fabricaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven* (Leiden 1999), 87–102, 92.

71 C. Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur', in: R.C.J. van Maanen, B.M.A. de Vries (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3, 1795–1896* (Leiden 2004), 52–81, 59.

72 Voor de betreffende correspondentie: ELO, Archief Le Poole (0269), inv.nr. 673–675,

Deel 3 Tulpen, boeken en mummies

Achter de poort van het Academiegebouw van de Leidse universiteit op het Rapenburg ligt de Hortus Botanicus, de botanische tuin. De uitgebreide en schitterende Hortus zelf is officieel een museum: je moet betalen om binnen te komen, behalve wanneer je een Museumjaarkaart hebt, of wanneer je een Vriend bent van de Hortus. Voor de eigenlijke Hortus, direct achter de poort, ligt echter een reconstructie van de oorspronkelijke universiteitstuin. Iedereen kan deze bekijken, want de route van het Rapenburg naar de achterliggende Doelengracht is tegenwoordig gewoon openbaar gebied. Bij deze reconstructie staat een borstbeeld van degene die vanaf 1592 verantwoordelijk was voor deze wetenschappelijke tuin, Carolus Clusius (1526–1609). Hij was er verantwoordelijk voor dat de tulp kon uitgroeien tot een Nederlands symbool. Vanuit zijn Hortus vond deze bloem zijn weg naar de Hollandse kwekers. Die tulp kwam uit het Osmaanse Rijk, uit Anatolië en de berggebieden ten oosten daarvan. Daar was de tulp al een zeer populaire plant. De Turken vierden, en vieren nog steeds, feesten waarin deze bloem centrale staat. Via Leiden werd deze Turkse icoon een Nederlandse, dankzij Clusius. En dezelfde Clusius was betrokken bij de komst van meer typisch Nederlandse planten uit Turkije en de Osmaanse Balkan.

De Hortus met haar tulp is maar één van de verbindingen tussen de Leidse universiteit en het Turkse Osmaanse Rijk. In de Universiteitsbibliotheek aan de Witte Singel is een prachtige collectie boeken te vinden die in de zeventiende eeuw zijn weg heeft gevonden naar Leiden uit het Osmaanse Rijk, met name via de enorm grote handel in boeken en andere geschriften in de hoofdstad Istanboel. Ook de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden, met name haar internationaal beroemde Egyptische collectie, vond haar oorsprong in voorwerpen die vanaf de zeventiende eeuw uit het Osmaanse Rijk naar de Leidse universiteit werden verscheept. De universiteit profiteerde daarbij van de diplomatieke en handelsrelaties die zich indertijd ontplooiden. Maar één Leidse hoogleraar, Jacob Golius, ging in het begin van de zeventiende eeuw ook in eigen persoon op zoek naar waardevolle boeken. Voor de ontwikkeling van het Museum van Oudheden waren in de negentiende eeuw de relaties met de Osmaanse gebieden nog steeds van groot belang. Aan het eind van die eeuw vertrok nog een Leids geleerde daarheen met een bijzondere bestemming: Snouck Hurgronje was de eerste westerling die Mekka bezocht, toen nog onder Turkse controle. Hij had daarvoor een actuele reden, maar deze arabist en islamkenner stond wel in een rijke, Leidse traditie.

5 De tulp

De Hortus Botanicus werd in 1590 opgericht en twee jaar later werd Carolus Clusius benoemd tot directeur (Praefectus Horti). Hij was indertijd de bekendste en belangrijkste plantkundige van heel Europa. Zijn aanstelling paste in het beleid van de jonge universiteit om voornamelijk wetenschappers uit heel Europa aan te trekken. Al snel was Leiden een van de belangrijkste universiteiten van Europa, in ieder geval van niet-katholiek Europa.

De Leidse universiteit

De Leidse universiteit is opgericht in 1575, het jaar na het Leidse Ontzet. De reden daarvan is duidelijk: Willem van Oranje en zijn Opstandelingen hadden behoefte aan een

opleidingsinstituut voor wat langzaam maar zeker de vormen aan ging nemen van een onafhankelijke staat. Er waren rechters nodig, dominees, artsen, ingenieurs, etc. Dat deze universiteit in Leiden kwam, lag voor de hand. Dat was de grootste en belangrijkste stad in het opstandige gebied.⁷³ Namens het Leidse stadsbestuur gingen Jan van Hout en Janus Dousa (Jan van der Does) aan de slag, waarbij zij gebruik konden maken van de in beslaggenomen gebouwen en inkomstenbronnen van de katholieke kerk. In 1581 kreeg de universiteit in een voormalige kapel van een klooster, het huidige Academiegebouw. In 1585 kwam daar een andere kapel bij, schuin aan de overkant bij het Rapenburg. Daar werd de universiteitsbibliotheek ingericht en ook een anatomisch theater voor aanschouwelijk onderwijs aan toekomstige artsen, een van de eerste van Europa.

Van Hout en Dousa wisten ook belangrijke geleerden uit heel Europa naar Leiden te halen. Deels deden ze dat door hen veel geld te bieden. Anderen kwamen graag naar Leiden omdat ze zelf protestants waren en in hun eigen land vervolgd werden. Twee van de grootste geleerden die zij wisten te strikken, waren Clusius en de taal- en geschiedkundige Scaliger. Die laatste was onder meer van belang voor de bestudering van het Arabisch in Leiden, een studie die weer naar het Osmaanse Rijk zou leiden.

De weg naar Istanboel was overigens al in 1596/1597 gevonden door een van de vele geleerde kinderen van Doesa, Joris (of George). Hij was daar terechtgekomen door zijn grote belangstelling voor de Griekse oudheid en de oosterse wereld. Hij verbleef zeven maanden bij de Engelse gezant aan de Verheven Porte, maar keerde terug omdat zijn broer overleed. Die broer was eerder vader Janus Doesa opgevolgd als bibliothecaris van de Leidse universiteitsbibliotheek.⁷⁴

De Leidse universiteit was eerst de enige, later de meest belangrijke universiteit van de Republiek⁷⁵. Leden uit de Hollandse elite met een academische titel, hadden die doorgaans in Leiden verkregen, net zoals de meeste diplomaten van de Republiek, zoals Cornelis Haga.

Maar de studenten kwamen niet alleen uit de Republiek, zij kwamen van IJsland in het noorden, tot Marokko in het zuiden – de eerste Noord-Afrikaanse student is in 1586 gesignaleerd – en vanuit het oosten van zo ver als Zevenbergen in het huidige Roemenië. Zij kwamen vanwege de wetenschappelijke kwaliteit en ook omdat het lang de enige calvinistische universiteit was. Maar ondanks dat calvinisme stond de universiteit ook bekend om haar vrijzinnige karakter, de tolerantie voor mensen met een ander geloof of afwijkende opvattingen.

De Leidse universiteit behield haar wereldfaam tot ongeveer het midden van de achttiende eeuw. Vanaf het eind van de negentiende eeuw herwon ze haar reputatie als belangrijk centrum van de internationale wetenschap.

Clusius en de tulp

De Leidse Hortus was bij de stichting in 1590 eigenlijk bedoeld als een soort kruidentuin ten behoeve van de medische opleiding. Maar de man die men in 1592 wist aan te trekken als directeur, Carolus Clusius, had daar heel andere ideeën over. Hij was een echte plantkundige, geïnteresseerd in alle planten ter wereld. Die wilde hij in de Leidse Hortus verzamelen en bestuderen.⁷⁶

73 Amsterdam was nog trouw aan de Spaanse koning.

74 P.J. Blok, P.C. Molhuysen, *Nieuw biografisch woordenboek. Deel 6* (Leiden 1924), 419–420.

75 In 1585 werd de universiteit van Franker opgericht, in 1614 en 1636 volgden die van respectievelijk Groningen en Utrecht.

76 Voor Clusius en de Hortus, zie R.J. Demarée, *Historische tuinen* (Zutphen 1992), 7–11, W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575–1672* (Amsterdam 2000), 195–198.

Clusius had al een hele carrière als plantkundige achter de rug, toen hij naar Leiden kwam. Hij was een Franstalige Zuidelijke Nederlander, geboren in Atrecht (Arras) als Charles l'Ecluse.⁷⁷ Hij werkte in verschillende landen, maar het belangrijkste was wel dat hij van 1573 tot 1588 werkte aan het Habsburgse hof in Wenen, waar hij ook een tijd lang de keizerlijke tuinen onder zijn hoede had. Uit die tijd dateert ook zijn belangstelling voor planten uit Anatolië en de (Osmaanse) Balkan. Al vanaf deze periode speelde Clusius een belangrijke rol in de verspreiding van planten uit die gebieden naar West-Europa.⁷⁸ Deze planten kreeg hij vaak in bezit via Habsburgse diplomaten aan het Osmaanse hof – de keizer en de sultan waren niet altijd in oorlog met elkaar.

Toen Clusius in 1593 in Leiden arriveerde, nam hij de plantkundige verzameling mee die hij grotendeels in Wenen had aangelegd. Daaronder waren ook tulpenbolletjes. Dat was niet zo vreemd. De tulp, oorspronkelijk een plantje uit woeste berggebieden, was in het Osmaanse Rijk een tuinplant die bijzonder gewaardeerd werd. Die waardering was al begonnen onder de Seldsjoekse Turken in de elfde en twaalfde eeuw. Er werden in Turkije ook feesten gevierd rond de tulp. De bloem was zelfs het symbool van het hof van de sultan! Het een en ander kan samenhangen met het feit dat in het Turks een tulp 'lale' heet en dat werd precies zo gespeld als Allah!⁷⁹ De Nederlandse benaming tulp is weer afgeleid van het Turkse woord 'dulband' of het Perzische 'tuliban'. Dat betekent allebei: tulband.⁸⁰

De tulp was overigens al bekend in de Nederlanden voordat Clusius ze in Leiden opkweekte.⁸¹ Maar de echte verbreiding van de tulp begon in Leiden en Clusius was daar verantwoordelijk voor. Dat gebeurde niet geheel vrijwillig, naar het schijnt. Behalve in de Hortus kweekte Clusius de tulp (en andere bloemen) ook op zijn eigen tuin, net buiten de stad. De bollen werden zowel uit de Hortus als uit deze tuin geroofd.⁸² Let wel: dat was lang voordat de beruchte tulpenmanie uitbrak (1634–1637), de eerste economische 'bubble' uit de geschiedenis.

In ieder geval viel de tulp in Holland in de smaak en als snel na de introductie door Clusius begon de commerciële verbouw en de verdere ontwikkeling van deze bloem(bol). Opvallend is dat er al in de zeventiende eeuw een zekere beweging de andere kant op ontstond: de door de Hollandse kwekers ontwikkelde varianten vielen bijzonder in de smaak in het Osmaanse Rijk.⁸³ Leiden zelf speelde daarin niet of nauwelijks een rol.

In het Osmaanse Rijk bereikte de cultuur rond de tulp een hoogtepunt in het begin van de achttiende eeuw, onder Sultan Ahmed III (1700–1730). Deze werd uiteindelijk zelfs afgezet vanwege zijn extravagante en dure tulpenfeesten.⁸⁴

Turkse planten

De tulp was niet de enige plant die in deze tijd vanuit de Osmaanse gebieden Nederland bereikte. Overigens hadden sommige planten deze streek al bereikt in de Romeinse tijd

- 77 Carolus Clusius is de verlatijnisering van deze naam. Dat was indertijd gebruikelijk. Latijn was de taal die alle westerse wetenschappers tot ver in de negentiende eeuw als voertaal gebruikten.
- 78 Voor de rol van Clusius bij de verspreiding van Turkse planten: D. Onno Wijnands, 'Tulpen naar Amsterdam: plantenverkeer tussen Nederland en Turkije'. Dit ongedateerde artikel is te vinden in het digitale depot van de Wageningse universiteit: <http://edepot.wur.nl/306265>. De meeste informatie over Turkse planten in Nederland is ook uit dit artikel afkomstig.
- 79 Onno Wijnands, 'Tulpen naar Amsterdam', 99.
- 80 Voor de eerste verklaring: S. Segal, *De tulp verbeeld. Hollandse tulpenhandel in de 17e eeuw* (Amsterdam 1992), 4.
- 81 Volgens Onno Wijnands, 'Tulpen naar Amsterdam', 99, kreeg Clusius (ook?) tulpenbollen van een Antwerpse handelsman.
- 82 Onno Wijnands, 'Tulpen naar Amsterdam', 99; Segal, *De tulp verbeeld*, 3–4.
- 83 Onno Wijnands, 'Tulpen naar Amsterdam', 100.
- 84 Ibidem.

of in de Middeleeuwen, maar het assortiment kreeg een enorme impuls en vernieuwing in de zestiende eeuw. De standaardbloemen op Turkse tegels zijn – naast de tulp – de anjer, de ranonkel en de hyacinth. Het zijn bloemen die wij toch als Nederlands beschouwen, maar dus Turks zijn.⁸⁵ Hetzelfde geldt voor de zogenaamde ‘oer-Hollandse’ boerensmijnt. Al deze planten kwamen hierheen via de keizerlijke tuinen in Wenen in de tijd dat Clusius daar actief was.⁸⁶ Ook de anemonen op schilderijen uit de zeventiende eeuw tonen een Turkse variant, die pas in de negentiende eeuw verdrongen werd door een West-Europese.

De Leidse belangstelling voor Turkse planten taande nauwelijks en zij beperkte zich niet tot tuinplanten. Herman Boerhaave (1668–1738) ontving in zijn functie van directeur van de Leidse Hortus zendingen van allerlei planten van William Sherard, die van 1703 tot 1716 de Engelse consul in Izmir was. Sherard was oorspronkelijk jurist (Oxford), maar interesseerde zich eigenlijk meer voor planten. Hij studeerde dan ook enige tijd botanie, onder meer in Leiden. Bij Izmir had hij een buitenplaats met een enorme tuin. Daar waren niet alleen de gebruikelijke tuinplanten te vinden, maar ook veel wilde planten. Hij stuurde dergelijke planten naar bekenden en geleerden in West-Europa, waaronder dus ook Boerhaave.⁸⁷

Boerhaave is overigens het meest bekend als medisch hoogleraar, en als zodanig wereldberoemd. Hij staat bekend vanwege zijn hervorming van het ziekenhuiswezen en omdat hij onderwijs gaf aan studenten aan het ziekbed van de patiënt. Zijn medisch werk vond ook een weg naar het Osmaanse Rijk. Zijn boek *Aphorismen* werd in het Turks vertaald en werd daar een standaardwerk.⁸⁸

De Leidse botanicus Jan Frederik Gronovius schreef in 1755 voor het eerst een inventarisatie van planten uit het Midden-Oosten, inclusief Klein-Azië, de *Flora Orientalis*. Wellicht heeft dit boek de gebruikelijke wetenschappelijke benaming van Turkse planten beïnvloed, aangezien Gronovius een goede bekende was van Linnaeus, die deze benamingssystematiek bedacht heeft.⁸⁹

Ruim tweehonderd jaar later kreeg de Leidse belangstelling voor de Turkse flora nog een vervolg. In 1959 organiseerden het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie en het Rijksherbarium, beide gevestigd in Leiden, een expeditie om planten te verzamelen in Klein-Azië.⁹⁰ Deze twee instellingen zijn later opgegaan in Naturalis, Centrum voor Biodiversiteit, waar dit (en ander verzameld) materiaal bewaard wordt. In de bibliotheek van Naturalis is ook het boek van Gronovius te vinden, net als trouwens veel meer documentatie over de Turkse flora en fauna.

Overigens voert Nederland nog steeds planten in uit Turkije, die hiervandaan weer verder worden geëxporteerd. De Turkse sierteelt heeft zich met steun van Nederlandse bedrijven verder ontwikkeld.⁹¹ En dat alles begon met Clusius en de Leidse Hortus Botanicus.

85 De Turkse ranonkel was heel lang populair, maar is nu vrijwel verdwenen. Ze maakte plaats voor een variant die rond 1920 in Italië is ontstaan, Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 104.

86 De paardenkastanje kwam al iets eerder van de (Osmaanse) Balkan, namelijk in 1557.

87 Ook naar Parijs en Amsterdam. Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 102–103.

88 Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 100.

89 Stelt Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 101. Probleem is dat Linnaeus in 1735 in 1738 verbleef en toen steun kreeg van Gronovius, dus lang voordat Gronovius zijn *Flora* publiceerde. Aan de andere kant dateert Linnaeus’ definitieve *Systema Naturae* uit 1758.

90 Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 103.

91 Onno Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam’, 103–104.

Halve maan op het Leidse stadhuis (Wil van der Voort/Beelding)

Friese en Hollandse kruisvaarders vallen Damiate aan (Corpus Christi College Cambridge)

Zestiende-eeuwse tegel uit Antwerpen met portret van sultan Suleyman de Grote (Lakenhal, inv.nr. 9721)

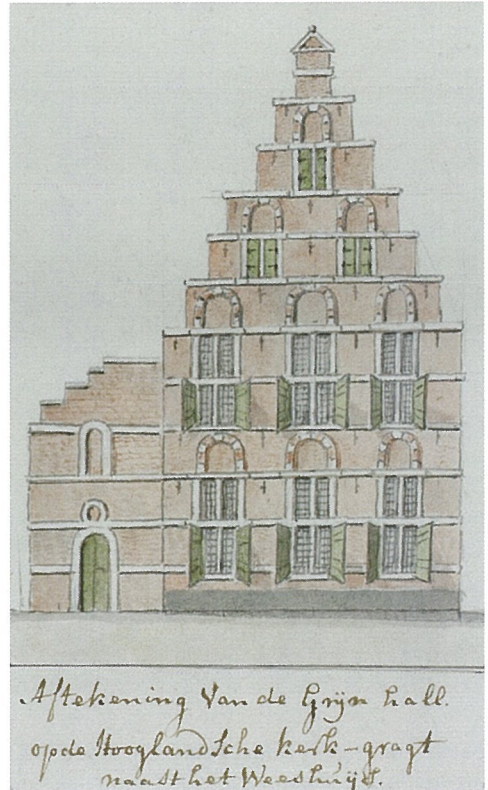
Links een deel van een geuzenvaandel (Lakenhal 3345), rechts geuzenpenning (Lakenhal 3337)

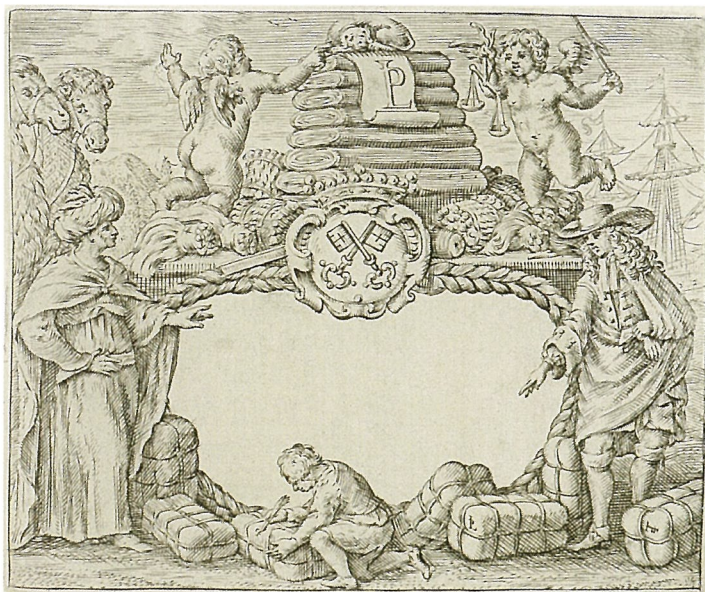
Geuzen werpen de Leidse bevolking brood toe. De staande geus rechts heeft een halve maan op z'n hoed (K.F. Bomblet/Chr. B., eind negentiende eeuw, ELO)

In den Vergulden Turk, Breestraat 84 (Wil van der Voort/Beelding)

Boven een stempel voor een loodje voor grein (Leids Turckx) en onder een afdruk ervan (Lakenhal 1596, resp. 1597.2). Rechts: Tekening Greinhall (J.J. Bylaert, achttiende eeuw, ELO)

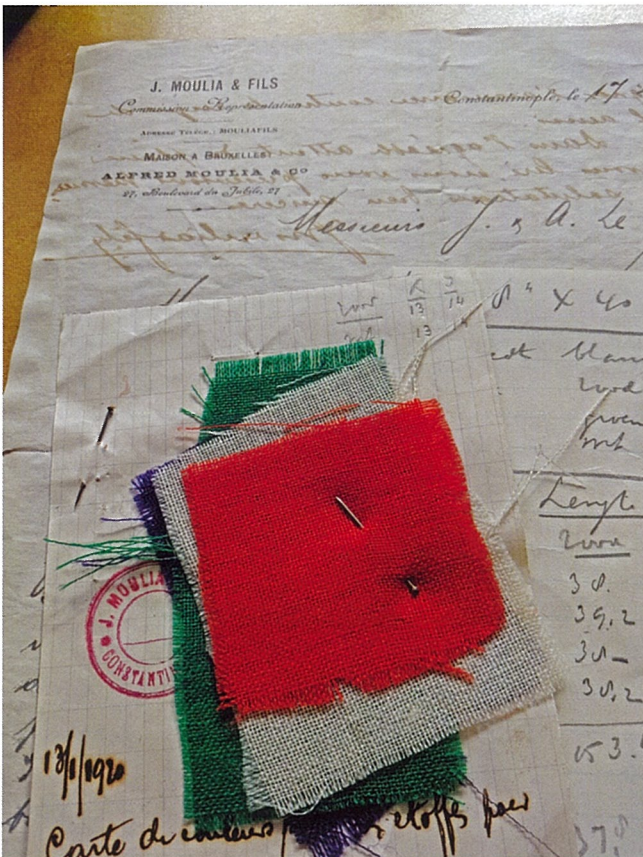
Fabrieksmerken van de fa. Le Poole (negentiende eeuw, ELO)

Gezicht op Smyrna (Izmir) (A. Storck, zeventiende eeuw, Rijksmuseum Amsterdam)

Reclameaffiche van Vervoort & Cranenburgh (1910, ELO)

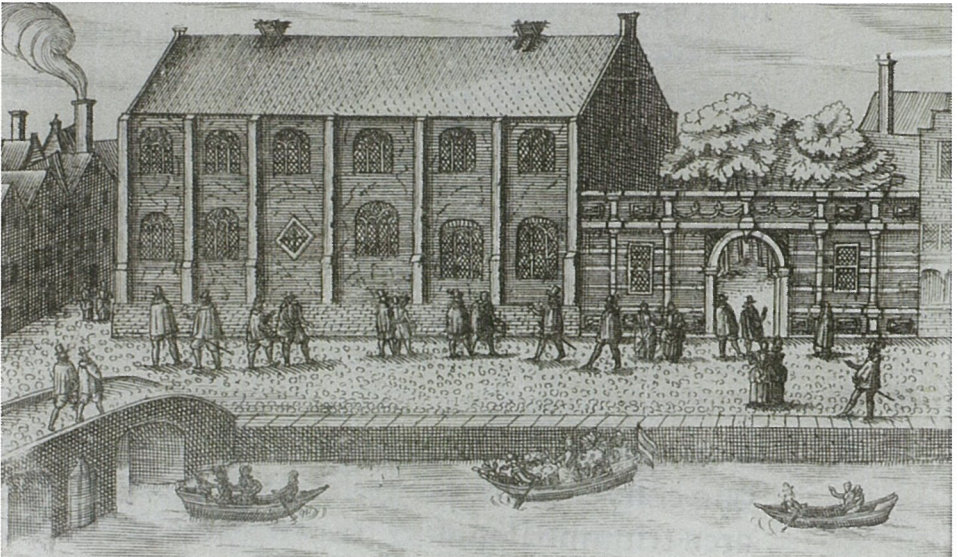
Offerte met stalen voor Istanboel van fa. Le Poole (1919, archief Le Poole ELO, foto C. Smit)

Reconstructie van de oorspronkelijke Hortus Botanicus (Wil van der Voort/Beelding)

Tegelwerk met tulpen uit een moskee in Turkije

Het Academiegebouw van de Leidse universiteit in 1614 (ELO)

Gezicht op Ankara (Angora) met beneden bewerking van angorawol (anoniem, achttiende eeuw, Rijksmuseum Amsterdam)

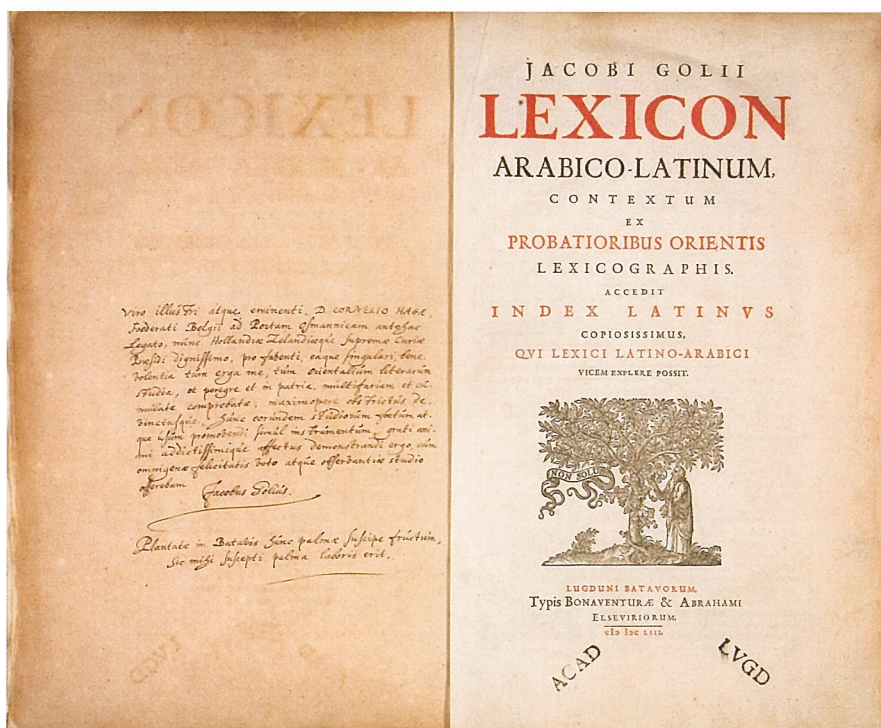
*J.J. Scaliger
(A. Delfos, 1780, ELO)*

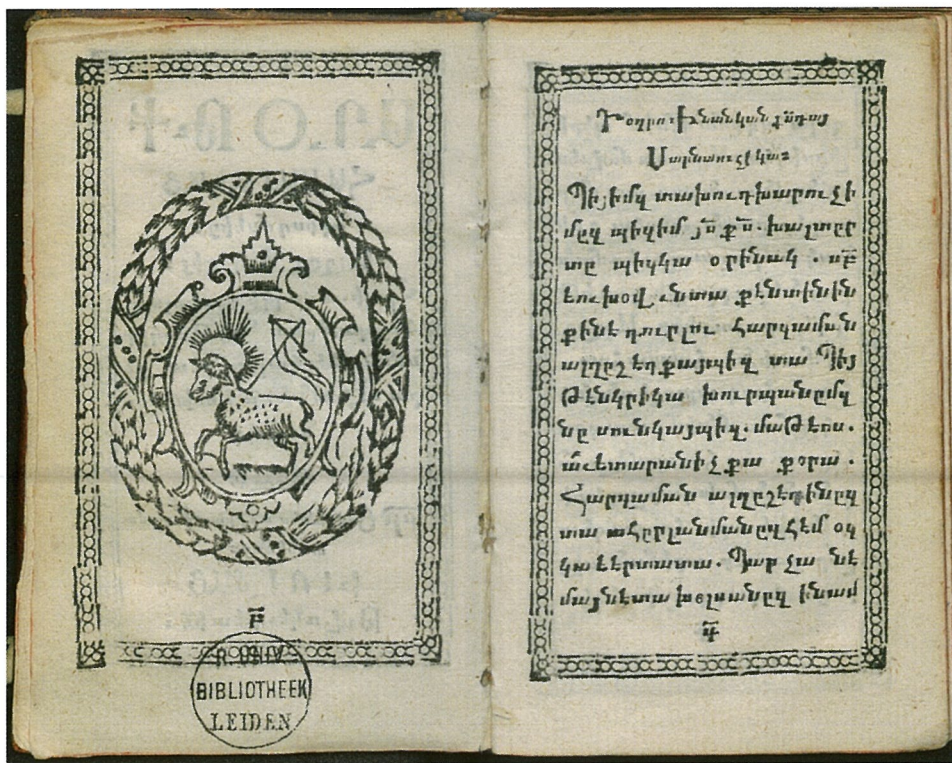
*J. Golius
(UBL, Icones 81)*

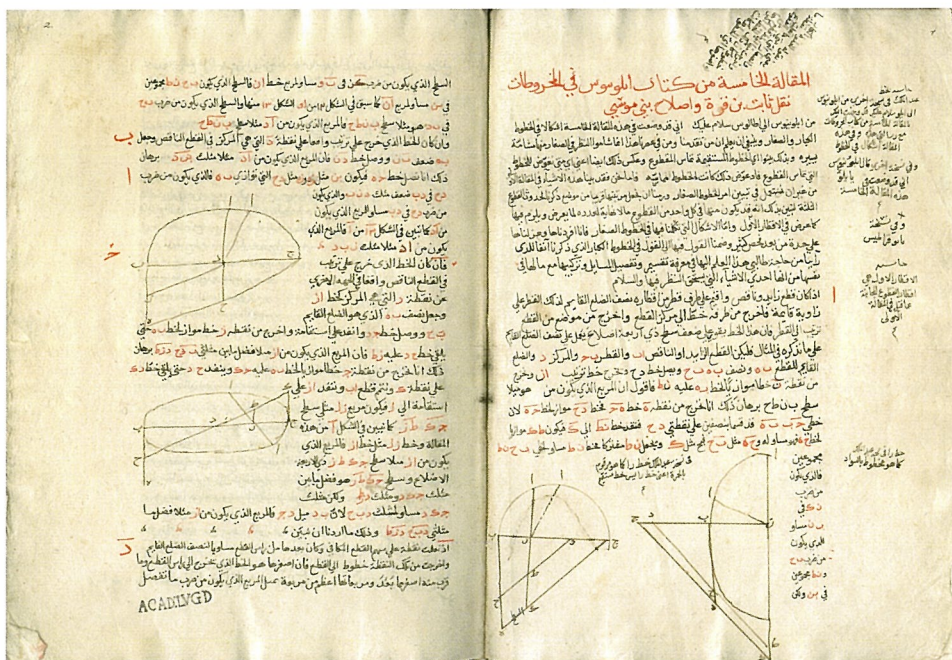
Carolus Clusius
(1587, ELO)

Het Arabisch-Latijns woordenboek van Golius, met opdracht van Golius aan Cornelis Haga (UBL, 842 A1)

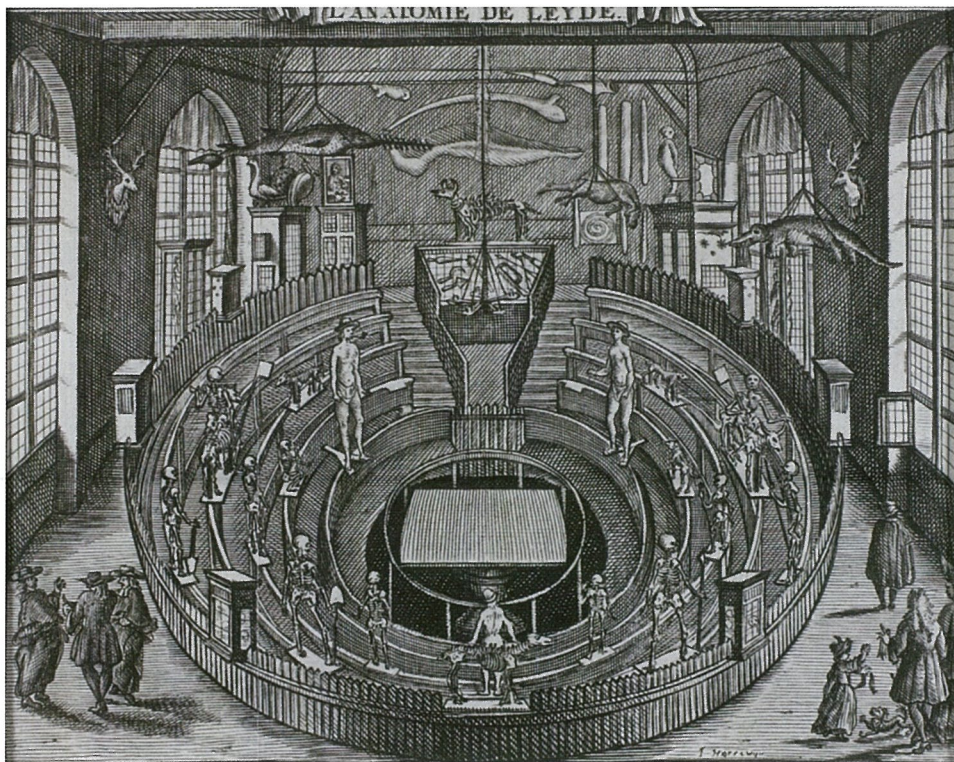
Armeens gebedenboek in Turks met Armeense letters: het oudste drukwerk in het Turks (UBL, 878 G9 Kluis)

In Aleppo gemaakte kopie van het wiskundige geschrift Kitab al-makhrutat. Het is een Arabische vertaling van een oud Grieks boek. Met aantekeningen van Golius (UBL, Or. 14 (1))

Handschrift uit de privé-bibliotheek van de laatste Mamelukkensultan UBL, Or. 303d)

Het Theatrum Anatomicum met rechtsachter een kast met daarbovenop de 'grote mummie' (1725, ELO)

Kist van de 'grote mummie' (RMO inv.nr. 33)

Tekening van Jean Farah van het glaswerk dat hij het RMO aanbood (RMO)

Loden grafkist door Jean Farah geleverd aan het RMO in 1902 (RMO B 1902/2.1)

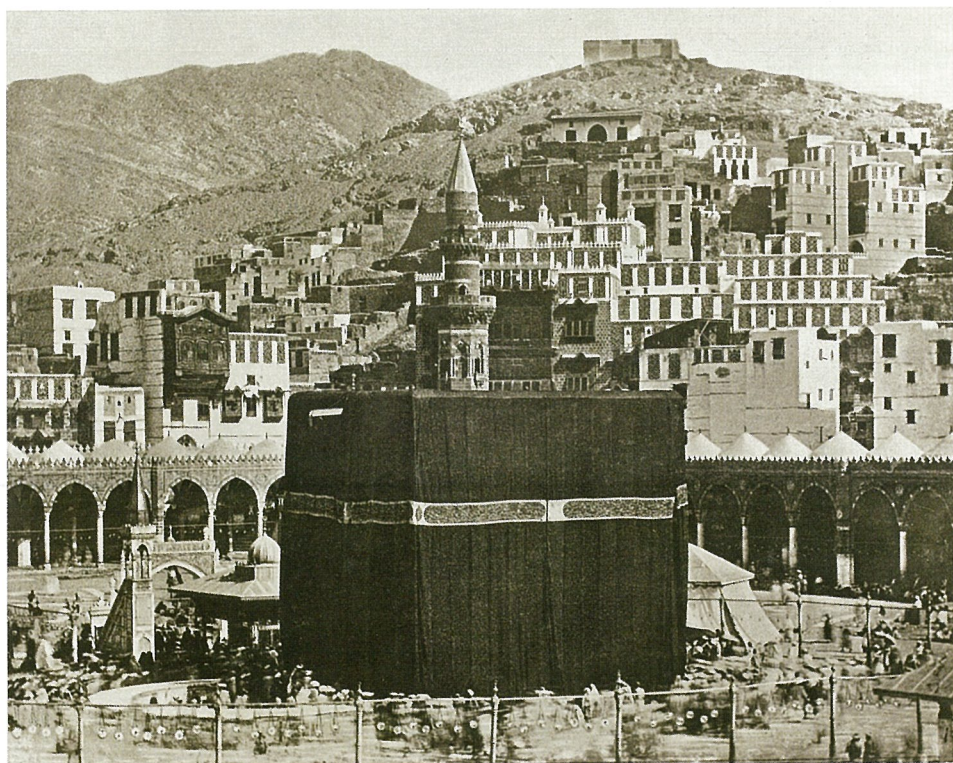

Foto van de Ka'aba in Mekka gemaakt door Snouck Hurgronje (UBL, Coll. Chr. Snouck Hurgronje)

*Snouck Hurgronje in Mekka
(UBL, Coll. Chr. Snouck Hurgronje)*

6 Turcksche boucken

De Leidse universiteitsbibliotheek heeft een prachtige verzameling oude manuscripten in bezit uit het Osmaanse Rijk, of in ieder geval daar verworven. Deze bibliotheek is daarmee waarschijnlijk de belangrijkste plaats ter wereld waar – buiten Turkije zelf – het geschreven Turkse culturele erfgoed wordt bewaard. Dat deze boeken hier terechtgekomen zijn, heeft alles te maken met de grote belangstelling voor het Arabisch op de Leidse universiteit.

Het belang van Arabisch

Het is verstandig even stil te staan bij het gebruik van het Arabisch schrift en van verschillende talen in het Osmaanse Rijk. Er werden veel talen gesproken. Veel door de Osmanen onderworpen volken bleven binnen hun eigen gemeenschap hun oorspronkelijk taal gebruiken. Dat gold voor de Balkan, maar ook voor sommige joden (Hebreeuws), verschillende christelijke groepen (Grieks, Armeens), en voor de Berbers in het semionafhankelijke Algerije en Tunesië (Tamazight). Maar buiten de eigen gemeenschap kwam je daar niet ver mee.

Eigenlijk domineerden drie talen de Osmaanse wereld. Dat waren het Arabisch, het Turks en het Perzisch. Het Arabisch werd in de eerste plaats gebruikt voor religieuze doeleinden en in de wetenschap. Het Turks was de taal voor het bestuur en het leger. In de literatuur domineerde echter het Perzisch. Zoals Levinus Warner, een van de opvolgers van Cornelis Haga én een groot boekenverzamelaar, het uitdrukte: het Arabisch is subtiel, het Turks majesteitelijk en het Perzisch elegant.⁹² Maar voor al deze drie talen werd het Arabische schrift gebruikt, al waren afwijkingen in de spelling voor het Turks en Perzisch noodzakelijk. De tegenwoordig Turkse spelling, die gebaseerd is op onze Latijnse, werd pas in 1928 in Turkije ingevoerd.⁹³

Kennis van het Arabisch als taal én als geschrift was kortom noodzakelijk voor contacten met en binnen het Osmaanse Rijk. Aan de andere kant lagen de bronnen voor de kennis van het Arabisch, de Arabische cultuur en de islam binnen het Osmaanse Rijk.

Er waren meerdere redenen waarom in Leiden de studie van het Arabisch ter hand werd genomen. In de eerste plaats is Arabisch zeer verwant met het Hebreeuws: beide zijn Semitische talen.⁹⁴ Studie van het Arabisch zou daarmee het begrip van het Hebreeuws en daarmee van de Bijbel vergroten. Een tweede reden was de (humanistische) zoektocht naar universele kennis over de geschiedenis van de mensheid. Daarbij was ook van belang dat belangrijke wetenschappelijke en filosofische teksten uit de Griekse oudheid vooral via Arabische vertalingen en bewerkingen bewaard waren gebleven. Bovendien waren daaraan in de Arabischtalige wereld nog belangrijke zaken toegevoegd, met name op wiskundig gebied. Een zekere waardering voor de Arabische (en Turkse) cultuur speelde eveneens mee, al zag men de islam op zich wel als een dwaalleer.

Er waren ook praktische redenen waarom Arabisch belangrijk was, namelijk het toenemend belang van contacten met islamitische wereld. Dat betrof niet alleen het Osmaanse Rijk, maar ook de Indonesische archipel, waar de bevolking overwegend de islam volgde. Een laatste reden was de wens mensen tot het calvinistische christendom te bekeren, of christenen in het Osmaanse Rijk te helpen christelijk te blijven. Kennis van het Arabisch, en het Turks, kwam daarbij van pas.

92 Vrolijk e.a., *Turcksche boucken*, 32–33.

93 De x, q en w zijn weggelaten en er zijn extra letters toegevoegd.

94 Het Turks hoort bij de Aziatische Altaïsche talen, de Europese talen tot de Indo-Europese taalgroep. In het Midden-Oosten worden daarnaast nog Indo-Iraanse talen gesproken.

Arabische studies in Leiden⁹⁵

De eerste geleerden die zich in Leiden met Arabisch bezighielden waren Franciscus Raphelengius (1539–1597)⁹⁶ en Josephus Justus Scaliger (1540–1609)⁹⁷. De eerste was een schoonzoon van de beroemde Antwerpse drukker Plantijn. Hij verhuisde in 1585 om godsdienstige redenen naar Leiden. Daar had Raphelengius niet alleen de leiding van het Leidse filiaal van Plantijns drukkerij, hij werd in 1586 ook hoogleraar Hebreeuws. Ter ondersteuning van de kennis van het Hebreeuws onderwees hij Arabisch. Wat voor latere Arabische studies van bijzonder groot belang was, is dat hij persoonlijk Arabische drukletters maakte voor zijn drukkerij.⁹⁸ Zo werd Leiden (naast Rome) de enige plaats in Europa waar in het Arabisch gedrukt kon worden.

Dat zijn collega Raphelengius in het Arabisch kon drukken, kwam Scaliger goed van pas. Deze Hugenoot vluchtte niet om zijn geloof uit Frankrijk naar Leiden: hij werd voor een enorm bedrag naar Leiden gehaald. Scaliger werd gezien als een van de grootste geleerden van zijn tijd, zo niet de grootste, een ‘oceaan van kennis.’ Hoewel hij zich ook met andere wetenschappen bezighield, was hij in de eerste plaats historicus en taalkundige. Over zijn woning aan de Breestraat 111–113 werd geschreven: ‘Er was een tijd dat het woonhuis van één man het Museum was van de hele wereld. Maronieten, Arabieren, Syriërs, Ethiopiërs, Perzen en zelfs Indiërs die in de stad Leiden verbleven, troffen daar een geleerde aan met wie zij van gedachten konden wisselen in hun eigen taal.’⁹⁹

Meer dan Raphelengius was Scaliger een echte wetenschapper, die naar universele kennis streefde, in een breed humanistisch kader. De studie van het Arabisch hoorde daarbij. Hij werkte eveneens aan een Arabisch woordenboek. Van zijn kennis van het Arabisch werd ook praktisch gebruik gemaakt: hij kalligrafeerde in 1600 een brief in het Arabisch voor een vroege expeditie naar Indonesië.¹⁰⁰ Na de dood van Scaliger ging zijn voor die tijd imposante boekverzameling – enige tientallen boeken – naar de Leidse universiteitsbibliotheek.

Voor Raphelengius en Scaliger was Arabisch een niet onbelangrijke bijzaak. In 1613 werd Arabisch in Leiden een zelfstandige discipline met de benoeming van Thomas Erpenius (1584–1624) als buitengewoon hoogleraar.¹⁰¹ Erpenius was de feitelijke grondlegger van de Nederlandse arabistiek. Interessant is dat hij ook de eerste was die wees op het nut van het Turks bij de bestudering van het Arabisch. De Arabischsprekende bevolking rond de Middellandse zee stond immers onder Osmaans gezag. Hij toonde daarmee belangstelling voor het Arabisch als levende taal. Erpenius wees bij zijn installatie als hoogleraar ook op de literaire en wetenschappelijke rijkdom van het Arabisch.

Erpenius stierf jong, voordat hij al zijn plannen met het Arabisch had kunnen realiseren. Hij werd opgevolgd door een leerling die niet eens zo veel jonger was, Jacobus Golius (1596–1667). Hij was de eerste Leidse geleerde die zelf naar de islamitische wereld ging, eerst naar Marokko en later naar het Osmaanse Rijk.

95 Voor de ontwikkeling van de Arabische studies in Leiden, zie: A. Vrolijk, R. van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig. 400 jaar Arabische studies in Nederland* (Leiden 2013).

96 Van Ravelingen.

97 De la Scala.

98 Zie Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig*, 18–19. Zie voor Raphelengius als drukker en voor het drukken in het Arabisch door de Leidse universiteitsdrukkerijen, P. Hoftijzer, ‘Veilig achter Minerva’s schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: A. Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260–2000* (Leiden 2008), in het bijzonder 161–162 en 186–187. De drukkerij stond op de hoek van Breestraat en Vrouwensteeg, waar nu studentensociëteit Minerva te vinden is.

99 Daniël Heinsius aangehaald in J. Boetje e.a., *Wandelgids door Islamitisch Leiden* (Leiden 2013), 60. Toegevoegd werd dat dit een literaire overdrijving was, omdat zulke vreemdelingen indertijd niet naar Leiden kwamen.

100 Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 20–25.

101 Voor Erpenius (van Erpe): Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig*, 28–36.

Golius op reis

Toen de in Den Haag geboren Jacobus Golius¹⁰² op zestienjarige leeftijd in Leiden ging studeren, koos hij voor de exacte vakken. Nadat hij afgestudeerd was, ontdekte hij echter dat kennis van het Arabisch noodzakelijk was om echt verder te komen in de wiskunde. Hij ging opnieuw studeren in Leiden, dit keer bij Erpenius, met wie hij goed bevriend raakte.

Omdat Golius zowel Arabisch als wiskunde kende, ging hij in 1622 mee met een diplomatieke missie naar Marokko. Het plan was om daar een vlootbasis te vestigen om vandaaruit Spaanse schepen aan te vallen: in 1621 was immers het Twaalfjarig bestand geëindigd en de oorlog met Spanje hervat, met Marokko als bondgenoot. Golius stelde vast dat het onmogelijk was dit plan te realiseren. Hij maakte echter van de gelegenheid gebruik om ter plekke Arabische handschriften te verzamelen. Deze liggen vandaag de dag nog steeds in de Leidse universiteitsbibliotheek.¹⁰³

Hij keerde half 1624 terug in Leiden. Kort daarna overleed Erpenius en Golius werd zijn opvolger. Maar hij wilde direct weer op reis, ditmaal naar het Midden-Oosten, het Osmaanse Rijk. Eind 1625 vertrok de hoogleraar met betaald verlof naar Aleppo, als kanselier van de nieuwe Nederlandse consul aldaar, de Amsterdammer Cornelis Witsen. Naast zijn werk voor de Nederlandse handelskolonie in Aleppo, waaronder de nodige Leidenaars, deed hij wat hij in Marokko ook gedaan had: handschriften verzamelen.

In 1627 gaf Witsen er de brui aan en vertrok. Golius besloot op eigen houtje naar Istanboel te reizen. Daar trok hij in bij ambassadeur Cornelis Haga, voor wie hij als secretaris en vertaler werkte. En natuurlijk ging hij door met het verzamelen van Arabische handschriften. Van de Leidse universiteit had hij geld gekregen om dit te doen. Dat bedrag overschreed hij ruimschoots, maar men vond dit in Leiden zo belangrijk dat het geld gewoon bijgepast werd. In totaal verzamelde hij meer dan tweehonderd handschriften voor de Leidse universiteitsbibliotheek, waaronder veel op het gebied van de Arabische wiskunde. Dat was een veelvoud van Scaligers beroemde collectie.

Tijdgenoten als Constantijn Huijgens bezongen de aanwinsten. De Leidse universiteit vestigde er zich mee als het 'Mekka van de westerse arabisten'.¹⁰⁴ De verzameling is nog steeds een topcollectie met internationale betekenis.¹⁰⁵ Golius verzamelde overigens ook privé handschriften, maar die zijn uiteindelijk in Oxford terechtgekomen.

Golius had in Istanboel kunnen blijven. Hij kreeg het aanbod hofgeograaf te worden. Maar hij besloot in 1629 toch terug te keren naar Leiden en daadwerkelijk zijn hoogleraarschap op te nemen. Behalve hoogleraar Arabisch werd hij ook nog hoogleraar wiskunde.

Zijn belangrijkste werk is zijn Arabisch-Latijnse woordenboek, het *Lexicon Arabico-Latinum*. Dat werd in 1653 gepubliceerd en zou tot ver in de negentiende eeuw de absolute standaard blijven. In Leiden ontving Golius verschillende reizigers uit het oosten, die hij soms inschakelde bij zijn werk. Ook leverde hij diplomatieke diensten, zoals een afschrift van de in 1634 hernieuwde Capitulatie van de sultan aan de Republiek.

Hij was in 1656–1664 ook betrokken bij een project om de Bijbel in het Turks te vertalen. De opdrachtgever verwachtte dat de Turken zich na de definitieve overwinning op de Habsburgers wel tot het calvinisme zouden bekeren, een opmaat voor het einde

102 Jacob Gool. Onderstaande is gebaseerd op Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig*, 37–44; Vrolijk e.a., *Turksche boeken*, 10–17. Over zijn Marokkaanse reis: A. Benali, H. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605–2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam/Antwerpen 2005), 47–49.

103 Anders dan Benali, Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen*, 49, meldt.

104 Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 184.

105 De collectie is geheel gedigitaliseerd en via een website beschikbaar.

der tijden en de Wederkomst van Christus. Golius zag in deze Turkse vertaling vooral een middel om te voorkomen dat Turkstalige christenen zich tot de islam bekeerden. Voor de vertaling schakelde Golius zijn leerling Levinus Warner in, maar de geleerde vond dat die te veel Turkse volkstaal gebruikte. Deze Turkse bijbel werd uiteindelijk pas in 1827 uitgegeven.¹⁰⁶

Levinus Warner was op dat moment de Nederlandse gezant aan de Verheven Porte in Istanboel. Ook hij zou een grote verzameling 'Turksche boucken' nalaten aan de Leidse universiteit; een verzameling, waarbij die van Golius in het niet viel.

Levinus Warner gaat naar Istanboel¹⁰⁷

Levinus Warner (1617–1668) werd in Duitsland geboren en ging in 1638 in Leiden studeren. Hij leerde Arabisch, Turks en Perzisch van Golius. Na zijn studie publiceerde hij enige boeken over het Arabisch en het Perzisch en over de verschillen en overeenkomsten tussen christendom en islam. Hij leek voorbestemd voor een academische carrière, maar eigenlijk wilde Warner maar één ding: zelf naar het oosten gaan. Hij wist voor zijn plan financiële steun te krijgen, onder andere van David Le Leu de Wilhem, een man die Golius in Aleppo ontmoet had. Toen was De Wilhem nog handelaar, ondertussen was hij raadsheer van stadhouder prins Frederik Hendrik geworden.¹⁰⁸

Eind 1644 vertrok Warner richting Istanboel. Hij reisde niet over zee, maar via Duitsland, Polen en Litouwen. In Lemberg (nu Lviv, Oekraïne) kocht hij al een opmerkelijk boekje van de Armeense gemeenschap, die daar door de Mongoolse invasies in de dertiende eeuw terecht waren gekomen. Deze Armenen bedienden zich van het Kiptsjak-Turks en het (christelijke) gebedenboek dat hij kocht was dan ook in deze taal geschreven (wel in Armeense letters). Het was geen handschrift, maar drukwerk: het is het allereerste boek dat in een Turkse taal gedrukt is.

In het najaar van 1645 kwam Warner aan in Istanboel. Tien jaar later werd hij benoemd tot Nederlands gezant en vervolgens tot resident, wat betekende dat hij de Republiek officieel vertegenwoordigde bij de Verheven Porte, en de taak had de belangen van de Nederlandse onderdanen in het Osmaanse Rijk te behartigen.¹⁰⁹ Warner deed dat, vaak onder lastige omstandigheden en met de nodige conflicten. Die conflicten betroffen de verhouding tussen de sultan en de Republiek, aangezien de Turken met enige reden twijfelden aan de betrouwbaarheid van de Republiek als bondgenoot tijdens de conflicten die in deze jaren werden uitgevochten. Maar hij kreeg ook ruzie met de door hem benoemde consul in Izmir, Du Mortier, wat enerzijds ging over macht en bevoegdheden, anderzijds over geld. De Hollandse kooplieden in Izmir waren overigens wel tevreden over Warner.

Warner keerde nooit meer terug uit Istanboel. Hij had het daar te zeer naar zijn zin. Tijdgenoten vertellen dat hij daar eigenlijk geheel op zijn Turks leefde, samen met zijn Grieks-orthodoxe vrouw.

106 Over dit project en de vreemde opvattingen van de zogeheten turcocalvinisten, zie Vrolijk e.a., *Turksche Boucken*, 84–88.

107 Het verhaal over Warner, is vooral gebaseerd op Vrolijk e.a., *Turksche Boucken*, dat eigenlijk geheel gewijd is aan hem en zijn bijzondere collectie. Zie ook Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 44–52.

108 De contacten van Le Leu de Vilhem met de Leidse universiteit dateren overigens van eerder. Niet alleen studeerde hij er, vanaf 1620 bezorgde hij deze ook archeologische oudheden. Zie hoofdstuk 7.

109 Hiërarchisch gesproken was dat een lagere rang dan ambassadeur, maar feitelijk had hij dezelfde taken en bevoegdheden als bijvoorbeeld Cornelis Haga. Hij was de hoogste vertegenwoordiger van de Republiek in het Osmaanse Rijk en benoemde ook de consuls in Izmir, Aleppo en andere plaatsen. Voor zijn diplomatieke carrière en de context waarbinnen hij opereerde: Vrolijk e.a., *Turksche Boucken*, 42–80.

Het Legaat van Warner

Warner had één grote liefhebberij: het verzamelen van boeken. Hij was en bleef toch een wetenschapper. In Istanboel kon hij zijn hart ophalen. Het Istanboelse gilde van boekhandelaren telde zo'n driehonderd leden met in totaal vijftig winkels. Die waren allemaal te vinden op één plek, de boekenmarkt bij de theologische hogeschool van Bayezid, nabij de Grote Bazar.¹¹⁰ Op die boekenmarkt waren niet alleen oude en nieuwe Osmaanse boeken te vinden. Je vond er bijvoorbeeld boeken uit het Perzische cultuurgebied, maar ook oude handschriften die de Mamelukken hadden verzameld in Caïro en die na de Osmaanse verovering van Egypte in Istanboel terecht waren gekomen.

Als niet-moslim kon Warner echter niet zelf boeken kopen op de boekenmarkt. Daarvoor bouwde hij een netwerk van tussenpersonen op. Dat bestond deels uit niet erg belangrijke personen, vaak zelf buitenstaanders, maar telde ook enige moslimgeleerden en zelfs de lijfarts van de sultan, Sâlih Efendi, maakte daar hoogstwaarschijnlijk deel van uit. Overigens kwamen meerdere tussenpersonen oorspronkelijk uit Aleppo.¹¹¹

Hoe dan ook, Warner legde een voor westerlingen enorme verzameling boeken aan, met meer dan 900 handschriften in het Arabisch, Perzisch en Turks (soms met meer dan één tekst), 79 Hebreeuwse handschriften, een paar Griekse en Armeense en meer dan 218 gedrukte boeken, voornamelijk in het Hebreeuws.¹¹² Laten we de Hebreeuwse boeken buiten beschouwing, dan zijn de Arabische teksten ruim in de meerderheid, gevolgd door de Perzische. De Turkse lijken een kleine minderheid te vormen, maar dat is bedrieglijk omdat in sommige anderstalige teksten ook Turkse fragmenten zijn opgenomen.¹¹³ Uit de keuze van zijn handschriften blijkt een aanzienlijke belangstelling voor de geschiedenis van de Turkse volken, niet alleen voor de Osmanen en Mamelukken, maar ook de Seldsoeken. Er zit zelfs een tekst tussen die betrekking heeft op de vóór-islamitische Turken. Het Turks is niet alleen het Osman-Turks, maar ook Anatolische voorlopers daarvan en natuurlijk het Mamelukse Kiptsjak-Turks.

Warner toonde bijzonder veel belangstelling voor geschiedenis, maar de verzameling was verder heel veelzijdig. Het bevat literatuur (poëzie en proza), boeken over wis- en sterrenkunde, magie, alchemie, geneeskunde en filosofie. Daarnaast zijn er veel teksten over theologie, de uitleg van de Koran, islamitisch recht en andere religieuze onderwerpen. Er zit zelfs een vertaling tussen van de Koran in het Turks – wat officieel geen vertaling mocht heten maar een interpretatie, want de Koran heet onvertaalbaar te zijn.¹¹⁴

De kwaliteit van de verzameling was zeer hoog, met veel zeldzame werken en exemplaren die ooit in het bezit waren van belangrijke personen of geschreven zijn door vooraanstaande geleerden. De werken dateren voor een groot deel uit de vijftiende tot en met zeventiende eeuw, maar er zitten ook de nodige teksten bij die (veel) ouder zijn. De oudste dateren zelfs uit de negende eeuw. Een ervan maakte ooit deel uit van de verzameling van de laatste Mamelukse sultan: zijn eigendomsstempel staat er nog in.

In Istanboel zelf waren natuurlijk hooggeplaatste heren die veel grotere verzamelingen aangelegd hadden dan Warner. Maar geen westerling kon ooit aan hem tippen. In zijn testament vermaakte hij de hele collectie aan de Leidse universiteit. Warner overleed in 1665, nog vóór zijn leermeester Golius. Die heeft echter de aankomst van deze

110 Vrolijk e.a., *Turckche Boucken*, 95. Voor het netwerk dat Warner gebruikte om aan zijn boeken te komen: Vrolijk e.a., *Turcksche Boucken*, 92–107; Voor Istanboel als stapelmarkt van oude handschriften en een analyse van de inhoud van Warners collectie: 110–122.

111 Warner gebruikte waarschijnlijk onder meer oudere contacten van Golius. Er werkte ook een christelijke Syriër voor hem, die eerder in Leiden gewerkt had voor Golius, Vrolijk e.a., *Turcksche Boucken*, 100.

112 Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 49.

113 Vrolijk e.a., *Turcksche Boucken*, 111.

114 Vrolijk e.a., *Turcksche Boucken*, 118.

bijzondere zending 'Turksche Boucken' uit Istanboel niet mee mogen maken. Uiteindelijk bereikten de laatste boeken van Warner Leiden pas in 1674.

Deze verzameling is eeuwenlang gebruikt door iedere geleerde in de westerse wereld die onderzoek deed (en doet) naar het Arabisch, Turks, Perzisch en de islam. De oosterse collectie van de Leidse universiteit wordt zelfs heden ten dag nog aangeduid als het 'Legaat van Warner'.¹¹⁵ Behalve een bron van kennis is het misschien wel de grootste Turkse cultuurschat die buiten Turkije bewaard wordt.

Snouck Hurgronje gaat naar Mekka

Voor in de achttiende eeuw werd de Leidse studie van het Arabisch van minder betekenis. De taal werd weer vooral 'de "dienstmaagd" van de christelijke theologie'¹¹⁶. De geleerden gingen niet meer zelf naar het oosten: de aangelegde verzameling bood natuurlijk ook veel studiemateriaal. Pas in de negentiende eeuw kreeg de studie weer de nodige aandacht, in de eerste instantie door Reinhart Dozy, een nazaat van een oude greinredersfamilie. Hij richtte zich vooral op het Moorse Andalusië.¹¹⁷ Van meer belang voor de ontwikkeling van het vak, was M.J. de Goeje.¹¹⁸ Diens leerling en (latere) opvolger was de eerste Leidse geleerde die zelf weer naar het oosten trok, naar het Osmaanse Rijk: Christiaan Snouck Hurgronje 1857–1936). Zijn bestemming was Mekka, de heilige stad van de islam, waar nog nooit eerder een westerling was geweest.¹¹⁹

De achtergrond van zijn tocht lag niet in de zuivere wetenschap of nieuwsgierigheid. Waar het om ging was het koloniale bewind van Nederland in Indonesië. De inwoners van dit enorme eilandenrijk waren in grote meerderheid moslim: het is de grootste islamitische natie ter wereld. Kennis van de islam was, realiseerde men zich, van groot belang om de koloniale onderdanen te besturen en meer Indonesische gebieden te onderwerpen. Snouck Hurgronje was ervan overtuigd dat echte kennis alleen in het hart van de islamitische wereld te vinden was, in Mekka.

Mekka en Medina werden indertijd nog bestuurd door de Osmaanse Turken, een deel van het steeds verder krimpende rijk dat nog wel vanuit Istanboel bestuurd werd. In de havenplaats Djeddah bij Mekka had Nederland sinds 1872 een consulaat. Snouck Hurgronje ging daar in 1884 heen. Maar Mekka was alleen toegankelijk voor moslims. Hij besloot zich daarom te bekeren tot de islam. In januari 1885 sprak hij als moslim met de Osmaanse gouverneur over zijn plannen. Deze zegde hem gastvrijheid toe en nu kon hij daadwerkelijk naar Mekka.

Daar nam hij volledig deel aan alle aspecten van het leven. Maar de pelgrimstocht zelf, de hadj, kon hij uiteindelijk niet voltooien. In augustus 1885 kreeg hij van de gouverneur te horen dat hij onmiddellijk moest vertrekken. De reden was niet dat men aan zijn geloof twijfelde. De aanleiding lag in een kwestie waar Snouck Hurgronje niet mee te maken had, een ruzie tussen Fransen en Duitsers over een archeologische vondst. Het was politieke achterdocht in een tijd van groeiende internationale spanningen die de Osmaanse autoriteiten aanzetten tot het wegsturen van Snouck Hurgronje.

¹¹⁵ Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 52.

¹¹⁶ Zoals Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 64, dat uitdrukt.

¹¹⁷ Voor de beoefening van het Arabisch in Leiden, zie in de eerste plaats Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig*. Over Dozy: 82–87.

¹¹⁸ Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig*, 87–97.

¹¹⁹ Voor Snouck Hurgronje is vooral gebruik gemaakt van Vrolijk, Van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig*, 100–129. Zie ook: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/snouck>

De omstreden Snouck

Hij keerde terug naar Leiden, onder meer met uniek fotomateriaal en werd beroemd als de eerste westerling die Mekka had bezocht. Enige jaren later, in 1891, vertrok hij naar Indonesië ('Nederlandsch Indië'), waar hij onder meer optrad als adviseur bij de gewelddadige onderwerping van Atjeh. Maar hij keerde in 1904 weer terug naar Nederland, teleurgesteld omdat zijn advies om daarna een behoorlijk en rechtvaardig bestuur in te stellen en de inheemse economie te stimuleren, genegeerd werd. In 1906 werd hij hoogleraar Arabisch in Leiden.

In de volgende jaren zou hij meer dan eens in conflict komen met de Nederlandse autoriteiten omdat hij voor beter onderwijs in Indonesië was en méér zelfbestuur bepleitte. Daarbij geloofde hij in de verspreiding van westers georiënteerde modernisering; de politiek geïnspireerde islam wilde hij bestrijden, maar de islam als zodanig niet.¹²⁰ Hij had tegelijkertijd echter weinig oog voor de aanhang die (westerse) ideologieën als communisme onder de Indonesische nationalistengrepen. Wat betreft het Osmaanse Rijk, interesseerde hij zich vooral voor de Arabische wereld. Hij toonde zich een warm pleitbezorger van de Arabische opstand tegen de Osmanen tijdens de Eerste Wereldoorlog en bleef de Arabische zaak ook daarna steunen.

In Leiden zette hij de studie van het Arabisch, de islam, het Nabije en Verre Oosten weer op de internationale wetenschappelijke kaart. Hij overleed in 1936. Het instituut voor oosterse talen was tot in de jaren tachtig gevestigd in zijn woning, het imposante herenhuis Rapenburg 61, dat nog steeds het opschrift Snouck Hurgronje draagt. Het grootste deel van zijn collectie – waaronder negenhonderd oosterse handschriften, beeld- en geluidsmateriaal – kwam uiteindelijk bij de Leidse universiteitsbibliotheek terecht; zijn meer etnografische materiaal bij het Museum voor Volkenkunde.

Snouck Hurgronje was een man met verschillende gezichten. Hij is te zien als een spion en handlanger voor het Nederlandse kolonialisme, en tegelijkertijd als pleitbezorger van de belangen van de onderworpen Indonesische volkeren, al was hij dat op een paternalistische manier. Hij was praktisch actief als politiek en beleidsmatig adviseur, maar ook internationaal befaamd als wetenschapper. Onomstreden was – en is – hij bepaald niet. Er worden nog steeds heftige discussies gevoerd over hoe hij nu werkelijk gezien moet worden.

De discussies gaan natuurlijk ook over zijn bekering tot de islam. Feit is dat hij niet alleen in Mekka moslim was. In Indonesië leefde hij islamitisch en hij trouwde daar ook volgens de islamitische wet. Hij liet vrouw en kinderen wel achter in Indonesië en hertrouwde weer in Leiden. Maar het heeft er toch de schijn van dat hij de islam niet losgelaten heeft. In ieder geval volgde hij altijd de islamitische wet als hij onder moslims was. Het probleem is echter dat Snouck Hurgronje weinig liet merken van zijn privéleven.¹²¹

7 Egyptische mummies en andere oudheden

Er is nog een universitaire collectie die zijn oorsprong had in de Leidse relaties met het Osmaanse Rijk, al is de instelling die deze beheert nu een zelfstandige stichting: het Rijkmuseum voor Oudheden (RMO). Dat geldt met name voor de wereldberoemde

120 Hij waarschuwde zelfs tegen christelijke zendingsactiviteiten onder Indonesische moslims, meldde prof. C. C. Berg in een voordracht voor de RKSV Sanctus Augustinus in Leiden, zie de (katholieke) *Leidsche Courant*, 3 februari 1931.

121 Van Snouck Hurgronje zijn geen activiteiten bekend bij religieuze of levensbeschouwelijke organisaties, wat onder veel Leidse hoogleraren wel gebruikelijk was.

Egyptische afdeling. Het Rijksmuseum zelf is pas in 1818 opgericht als ‘archeologisch kabinet’ van de Leidse universiteit, maar de eerste mummies waren al in het begin van de zeventiende eeuw gearriveerd. Dat de Leidse universiteit al Egyptische oudheden bezat, was ook een reden waarom het RMO in Leiden werd gevestigd¹²². Dat zij hier beheerd werden door de allereerste hoogleraar in de archeologie ter wereld, Casper Reuvens (1793–1835) zal daarbij vast ook wel een rol hebben gespeeld.

Mummies voor het Anatomisch Theater

De eerste Egyptische oudheden waren in Leiden te zien in het Anatomische Theater van de universiteit in de Faliëde Bagijnhofkapel nabij het Rapenburg. Dat werd in de eerste plaats gebruikt om via het ontleden van lichamen – doorgaans van terechtgestelde misdadigers – onderzoek te doen naar en aanschouwelijk onderwijs te geven in het menselijk lichaam, ten behoeve van de medische faculteit. Maar in het theater stonden ook allerlei andere objecten, in de eerste plaats met een educatieve functie. In de zomer waren secties echter niet mogelijk: koeling ontbrak nog. Dan werd het theater als een soort museum ingericht, ook voor mensen die geen medicijnen studeerden. Dit ‘Kabinet van Anatomie en Rariteiten’ was lang een grote trekpleister van de universiteit.¹²³

Tot zijn grote vreugde kreeg hoogleraar anatomie Heurnius in 1620 een bijzonder geschenk voor dit Kabinet, namelijk een arm van een mummie en twee beeldjes.¹²⁴ De schenker was David Le Leu de Wilhem, de in Aleppo gevestigde handelaar die we al tegen zijn gekomen bij Golius en Warner. Hij had deze voorwerpen in Egypte gekocht en was even terug in Nederland. Bij deze gelegenheid zei Heurnius dat hij graag een hele mummie zou willen hebben voor het Anatomisch Theater. De Wilhem bediende hem op zijn wenken en stuurde een jaar later een complete mummie in een lijkst. Ook in de volgende jaren stuurde hij Egyptische oudheden naar Leiden.

De Wilhem was overigens niet de enige die dat deed. Zo stuurde de (Amsterdamse) koopman Bartolotti in 1624 een kleine mummie naar Heurnius. Men was ervan overtuigd dat het hier om de overblijfselen van een Egyptische prinses ging. Ook andere oud-studenten van de Leidse universiteit schonken dergelijke oudheidkundige voorwerpen die zij tijdens hun verblijf in het Osmaanse Rijk hadden verzameld.

Het Kabinet van Anatomie en Rariteiten raakte in de achttiende eeuw ernstig in verval. In 1821 kreeg het nieuwe Archeologische Kabinet van de universiteit een ruimte in de Houtstraat en daar kregen ook de Egyptische oudheden van het Anatomisch Theater een plaats. Althans: diverse beeldjes en andere voorwerpen. De mummies van De Wilhem en Bartolotti was men compleet vergeten. Die vond de conservator handschriften van de universiteitsbibliotheek in 1872 onverwacht terug¹²⁵. Ze hadden enorm geleden door de omstandigheden waaronder ze bewaard waren.

De mummies werden vervolgens grondig onderzocht. Ze bleken daarbij niet alleen wel heel erg vervallen, ze bleken ook niet helemaal te zijn, wat men altijd gedacht had. Dat gold vooral de mummie van de prinses. Dat was het dus niet, en deze mummie stamde ook niet uit de tijd van de farao's. Onderdelen van deze mummies en de kleding waarin ze gehuld waren, die wel archeologische waarde hadden en niet te veel vergaan

122 M. J. Raven, ‘Snijden in mensen en mummies. Hoe het Theatrum Anatomicum zich ontwikkelde tot een rariteitenkabinet van oudheden’, in: P. ter Keurs, W. Wirtz (ed.), *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018), 17–23, 17.

123 Rariteit moeten we hier zien als zeldzaam of bijzonder, niet in de moderne betekenis van zonderling.

124 Voor de Egyptische voorwerpen uit het Kabinet: M. J. Raven, ‘Snijden in mensen en mummies’.

125 Ze werden gevonden in de Faliëde Bagijnhofkapel. Opvallend, want het Anatomisch Theater was al in 1636 verhuisd naar het Caeciliagasthuis, het huidige Museum Boerhaave.

waren, worden nog steeds bewaard in het rmo. Het Anatomisch Theater is overigens gereconstrueerd in Museum Boerhaave, inclusief een deel van de zomeropstelling, maar zonder bruiklenen van het rmo.

Een museum in opbouw

Caspar Reuvens vond de Egyptische collectie van zijn nieuwe museum aan de magere kant. Toen hij in 1824 vernam dat in Gent – België hoorde tot 1830/1839 nog tot het Koninkrijk der Nederlanden – een mummie te zien was, deed hij er alles aan om deze naar Leiden te halen. Deze was naar Brugge verscheept vanuit Izmir door de Vlaamse koopman De Lescluze.¹²⁶ Het ging daarbij niet alleen om een mummie. Deze was onderdeel van een grotere verzameling Egyptische oudheden van deze koopman. Reuvens wist niet alleen deze collectie aan te schaffen, maar kocht in 1827 en 1828 nog veel meer Egyptische voorwerpen van De Lescluze, waaronder scarabeeën, amuletten, sieraden en aardewerk. Daarmee kon het museum in een klap een representatief beeld tonen van het oude Egypte.

Daar bleef het niet bij. Nog imposanter was de collectie die Reuvens in 1828 kon kopen van Giovanni d'Anastasi. Daaronder bevonden zich beelden die nog steeds tot de pronkstukken van het rmo horen, zoals de beelden van Maya en Meti en van generaal Horemheb en zijn vrouw¹²⁷.

De naam van deze verzamelaar klinkt Italiaans, maar dat was hij niet. Hij was geboren in Thessaloniki, zijn vader kwam uit Damascus en de familie was van Armeense of Griekse afkomst¹²⁸. Belangrijker dan dat, D'Anastasi, was vertrouweling van Mohammed (Mehmet) Ali, van 1801 tot 1848 de onderkoning (of khedive) van Egypte. Formeel hoorde Egypte nog tot het Osmaanse rijk. Mohammed Ali heroverde voor de sultan ook Mekka en Medina en steunde deze krachtig bij de uiteindelijk vergeefse pogingen de Griekse onafhankelijkheidsstrijd (1821–1830) neer te slaan. Bij die laatste onderneming zorgde D'Anastasi voor de schepen, hoewel hij zelf in de Grieks-nationalistische sfeer actief was. In 1831 keerde Mohammed Ali zich echter tegen de sultan zelf, wat uiteindelijk in 1840 leidde tot een nog grotere onafhankelijkheid. Formeel hoorde Egypte tot 1882 nog tot het Osmaanse rijk, in de praktijk niet.

Dat was nog niet zo toen het rmo de collectie van D'Anastasi kocht. Duidelijk mag zijn dat D'Anastasi niet de eerste de beste was. Zijn verzameling was dan ook enorm én bevatte zeer bijzondere voorwerpen van hoge kwaliteit. Die verzameling kwam slechts gedeeltelijk in Leiden terecht¹²⁹, maar daarmee werd de Leidse Egyptische collectie er wel een van internationale betekenis.¹³⁰

Reuvens probeerde ook uit andere delen van het Osmaanse rijk oudheden te verkrijgen. In 1819 had de militair Rottiers in Athene Griekse oudheden gekocht en vervolgens verkocht aan Reuvens.¹³¹ Hij deed hetzelfde in 1822, waarna het idee rees een opgravings-

126 Over De Lescluze en Reuvens aankoop van zijn collectie: M.J. Raven, 'Handelen en onderhalen. Koopman Jean-Baptiste De Lescluze gaf de Egyptische collectie van het rmo een flinke impuls', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 67–71.

127 Voor deze collectie: M.J. Raven, 'Hoe beslissend een aankoop kan zijn. Mysterieuze verzamelaar Giovanni d'Anastasi bezorgde Leiden wereldfaam met zijn Egyptische collectie', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 72–78.

128 Over D'Anastasi: V. Verschoor, 'Het eigenbelang van een gedreven kosmopoliet. Koopman, diplomaat en oudhedenverzamelaar Giovanni d'Anastasi was invloedrijk in en buiten Europa', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 79–85.

129 Voor een overzicht, zie Verschoor, 'Gedreven kosmopoliet', 54.

130 Tegenwoordig wordt deze gerekend tot de tien beste Egyptische verzamelingen ter wereld; Raven, 'Beslissende aankoop', 72.

131 Voor Rottiers: R.B. Halbertsma, 'Expedities naar verre oorden'. 'Het rmo had in zijn pioniersjaren veel te danken aan Bernard Rottiers en Jean-Emile Humbert', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 93–113, 93, 96–98, 100–103.

expeditie naar de Griekse archipel te organiseren. Dit terwijl daar net een bloedige opstand was begonnen! Toch vertrok deze expeditie in 1824. Ze ging via Izmir naar Melos en Rhodos. Een succes werd het niet. Bovendien bleek Rottiers eerder een paar keer de kluit belazerd te hebben.

In 1821 maakte Reuvens kennis met een andere (ex-)militair, de ingenieur J.E. Humbert. Die had vanaf 1806 in Tunesië gewoond, ook een semionafhankelijk gebied binnen het Osmaanse rijk. Daar was hij geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van Carthago en had daar ook grondig onderzoek gedaan.¹³² Humbert keerde terug naar Tunesië voor een nieuwe opgravingsexpeditie. Hij kwam terug met 65 kisten vol uiteenlopende vondsten met betrekking tot Punisch en Romeins Carthago. Bij een nieuw expeditie in 1826 bleef hij echter steken in Italië, waar hij ook het nodige wist te bemachtigen voor het rmo. Dat waren niet alleen de eerste Etruskische oudheden: op deze reis werd ook het contact gelegd waarmee de verzameling van D'Anastasi in Leiden terecht kwam.¹³³ Humbert was een voor die dagen exotisch figuur in Nederland. De kinderen van Reuvens noemden hem onder andere 'Oom Turk'¹³⁴.

Illegaal

De expedities naar Griekenland en Tunesië bleven tot ver in de twintigste eeuw de enige opgravingen die door Leidse archeologen in het buitenland werden uitgevoerd. Dat deed men verder vooral in Nederland zelf. Aankopen bleven wel aan de orde, maar voor zover deze uit Egypte kwamen, laten we deze verder buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor Griekenland. De eerste eeuw van het rmo speelt zich immers af tegen de achtergrond van een steeds verder inkrappend en uiteindelijk instortend Osmaans rijk. Kort na 1880 beperkte het Osmaans-Turkse gebied zich feitelijk tot Anatolië zelf, een klein stukje van de Balkan en het Nabije Oosten: Syrië, Irak, Libanon, Palestina/Israël, Jordanië en een groot deel van het Arabische schiereiland.

Het Nabije Oosten is natuurlijk zeer interessant voor archeologisch onderzoek: daar ligt immers, meer dan in Egypte, de oorsprong van de westerse beschaving. Dat waren Reuvens en zijn opvolgers zich terdege bewust. Toch waren Nederlandse (Leidse) archeologen daar nauwelijks actief, in tegenstelling tot hun collega's uit andere Europese landen, uit Frankrijk, Engeland en later vooral uit Duitsland. Leemans, de opvolger van Reuvens, had er weliswaar in 1842 zijn grote belangstelling voor aangegeven, maar hij had er geen geld voor. Zelfs het naar Leiden halen van afgietsels van Assyrische reliëfs stuitte op financiële problemen.¹³⁵ Er zouden uiteindelijk meer afgietsels van vondsten uit dit gebied volgen, en vanaf 1892 ook afrollingen (afdrukken) van oude cylinderzegels.¹³⁶

Rond 1900 groeide de Nabije Oostencollectie echter sterk, dit keer met origineel oudheidkundig materiaal. Het ging daarbij vooral om glaswerk, hoofdzakelijk uit de Byzantijnse tijd. Het rmo kocht ze van een antiekhandelaar uit Tyrus, in het huidige Libanon.¹³⁷

132 Voor Humbert: R.B. Halbertsma, 'Expedities naar verre oorden', 94–95, 98–99, 103–107.

133 En ook een andere Egyptische collectie, namelijk die van dr. Cimba. Voor deze collectie: L. Weiss, I. Morfini, 'Een belangrijke, raadselachtige collectie. De negentiende-eeuwse verzameling Egyptische oudheden van dr. Cimba roept nog steeds vragen op', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 86–92.

134 Ook 'Oom Heiden' trouwens, Halbertsma, 'expedities naar verre oorden', 104.

135 L. Petit, 'Het vervoer van een schenking: te duur. Museumdirecteur Conrad Leemans moest bedelen om afgietsels van Assyrische reliëfs binnen te halen', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 177–180.

136 Zie behalve bovenstaande bijdrage ook: L. Petit, 'Bescheiden opkomst van het Nabije Oosten. Leiden stelt zich tevreden met reproducties van reliëfs en zegels', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 262–266.

137 Zie L. Petit, 'Waardevolle, volhardende antiekhandelaar. Nabije Oosten-verzameling kreeg dankzij Jean Farah een eigen karakter', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 267–276.

De familie Farah handelde al langer in oudheden. Na zijn waren al eerder aan andere Europese musea te hebben verkocht, benaderde Jean Farah in 1896 het Rijksmuseum in Amsterdam. Dat stuurde zijn brief natuurlijk direct door naar het RMO in Leiden. Directeur Pleyte was in eerste instantie terughoudend. Hij beweerde richting Farah ook dat het museum al een grote verzameling Fenicisch glas had, dat aangekocht was via A. O. van Lennep in Smyrna (Izmir) – dat glaswerk was overigens evenmin als dat van Farah van Fenicische oorsprong.¹³⁸ Uiteindelijk kwamen zij wel tot zaken. Tot 1905 stuurde Farah regelmatig glas- en aardewerk naar Leiden, waarmee de Leidse Nabije Oosten-collectie van het RMO een eigen identiteit kreeg. Bij een zending uit 1901 zaten overigens ook twee loden sarcofagen, archeologische topstukken, net als het Byzantijnse glaswerk.

Er valt echter wel een kanttekening te plaatsen bij deze handel in oudheden. De Osmanen werden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw bewust van de enorme hoeveelheid culturele schatten in hun gebieden, en van het feit dat deze zo maar naar het westen verdwenen. In 1869 werd de eerste Osmaanse erfgoedwet afgekondigd, die in 1874 en 1884 verder aangescherpt werd.¹³⁹ In deze laatste wet werd vastgesteld dat alle oudheden eigendom van de Osmaanse staat waren. Voor opgravingen moest altijd toestemming worden gevraagd. Daardoor kon de eigen collectie groeien en de verkoop worden gereguleerd, wat op zich natuurlijk weer geld opbracht voor de noodlijdende Osmaanse staat.

Farah ontloek deze bepalingen en het RMO was daarvan vermoedelijk vanaf het begin op de hoogte. Farah rekende in 1903 zelfs een toeslag van tien procent op de koop prijs ten behoeve van smeergeld richting douane en politie. Het was kortom smokkelwaar, illegaal verscheept uit Osmaans gebied...

Hetzelfde gold overigens voor de oudheden die jonkheer O. A. van Lennep – telg uit een Hollandse koopmansfamilie die reeds sinds de zeventiende eeuw in Izmir woonde – al eerder uit zijn woonplaats verscheepte. Daarbij ging het behalve om glaswerk ook om rolzegels en Griekse en Romeinse oudheden. Het was allemaal illegaal, maar daar maalde hij niet om.¹⁴⁰

Niet lang daarna was het afgelopen met het Osmaanse rijk. In 1914 sloeg de vlam in de pan op de Balkan, waar de Turken zo goed als verdwenen waren. In de Eerste Wereldoorlog die volgde, kozen de Osmanen de zijde van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije – ooit de grote vijanden – en na afloop werd wat over was van het Osmaanse Rijk ontmanteld. Uit de as daarvan verrees in 1923 de nieuwe, moderne Turkse Republiek. De Leidse archeologen zijn daar nooit aan de slag gegaan.

De verschillende opgravingen die zij na de Tweede Wereldoorlog zouden uitvoeren, vonden plaats in Egypte, de Jordaanvallei en in Syrië, ooit Osmaans gebied, maar toen al heel lang niet meer.¹⁴¹ Wel heeft het in 1939 opgerichte en in Leiden gevestigde Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten, dat zich bezighoudt met onderzoek naar geschiedenis, talen en archeologisch onderzoek van het Nabije Oosten in de oudheid (inclusief Egypte), sinds 1958 een vestiging in Istanboel.¹⁴²

¹³⁸ Zie L. Petit, 'Waardevolle, volhardende antiekhandelaar', noot 16.

¹³⁹ Voor de ontwikkeling daarvan: L. Petit, 'Waardevolle, hardwerkende antiekhandelaar', 271.

¹⁴⁰ D. Meijer, W. van Soldt, 'Communiceren met zegels en klei. Het waarmerken van bezit was vanaf 6000 v. Chr. een vanzelfsprekende zaak in het Nabije Oosten', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 277–283, 278.

¹⁴¹ Van belang voor Nederlands (archeologisch) onderzoek in het Nabije Oosten (inclusief Egypte) is ook het in 1939 opgerichte en in Leiden gevestigde Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten

¹⁴² Zie <http://www.nino-leiden.nl/>

Deel 4 Naar het heden

8 Nogmaals: Leiden en Turkije

Zoals hiervoor beschreven betekende de Eerste Wereldoorlog het einde van het Osmaanse Rijk en uiteindelijk het begin van een nieuwe, Turkse staat. Met de nieuwe staat verdwenen ook de Capitulaties die in 1612 waren opgesteld tussen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de Osmaanse sultan, en die – met enige aanpassingen – waren blijven gelden, behalve tijdens de Eerste Wereldoorlog. Maar de verhoudingen tussen Nederland en Turkije bleven goed.

Nederland, Leiden en de Turkse Republiek

De oorlog was in 1918 in Turkije nog niet echt afgelopen. Als verliezer verloor Turkije veel gebied, zelfs in Klein-Azië. Smyrna (Izmir) en omgeving waren aan de Grieken toebedeeld en de deze wilden zelfs een groter deel van Anatolië. Er volgde een bloedige strijd, die de Turken uiteindelijk wonnen, met als resultaat de huidige grenzen. Tijdens deze Turks-Griekse oorlog werd in 1922 het sultanaat afgeschaft, waardoor de nieuwe republiek een moderne, seculiere republiek werd, met een scheiding tussen kerk en staat.

In Nederland bestond al in de jaren van strijd na de wereldoorlog veel steun in de publieke opinie voor de Turkse staat en vooral de vernieuwers daarvan. Nederland was in 1923 dan ook het eerste land dat deze nieuwe Turkse Republiek erkende, inclusief haar nieuwe grenzen. Sindsdien zijn Nederland en Turkije eigenlijk vooral bondgenoten geweest. Dat de afschaffing van de oude Capitulaties betekende dat er een einde kwam aan een bevoorrechte positie van drie- à vierhonderd landgenoten, maakte niets uit. In 1924 werd al een vriendschapsverdrag gesloten tussen beide landen. In 1952 trad Turkije toe tot de NAVO. Daarnaast zijn er nog heel wat internationale organisaties waarbinnen Nederland en Turkije samenwerken.

De goede verhoudingen kwamen vooral onder druk te staan wanneer de Turkse strijdkrachten ingrepen in de Turkse politiek. Het sterkst was dat het geval bij de militaire staatsgreep van 1980, die tot een langere periode van militaire dictatuur leidde. Dat de Nederlands-Turkse relatie sinds de opkomst van de huidige president Erdogan onder druk staat, is natuurlijk geen geheim. We zullen daar in dit geschiedenisboekje niet nader op ingaan.

In het verhaal van de laatste honderd jaar, speelt Leiden eigenlijk nauwelijks een bijzondere rol, zoals dat eerder wel het geval was. We hebben gezien dat in ieder geval enkele Leidse bedrijven tot in de jaren dertig zaken bleven doen met Turkije, maar dat ging niet meer via Leidenaren die ter plekke handel dreven. De academische banden zijn evenmin erg groot, ondanks de aanwezigheid van het Nederlands Instituut in Turkije, de vestiging van het Leidse Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten¹⁴³. Wel heeft de Leidse universiteit nog steeds een hoogleraar Turkse talen en culturen. Deze, Erik-Jan Zürcher, schreef in 1993 een geschiedenis van modern Turkije, dat in vele talen is vertaald en in Turkije zelf 25 keer is herdrukt.¹⁴⁴

¹⁴³ Het NINO werkt nauw samen met de universiteit Leiden en het RMO. De bibliotheek wordt beheerd door de Universitaire Bibliotheken Leiden.

¹⁴⁴ Zie J. Maas, A.M. Stremmelaar, 'Turkse toetreding tot EU is een gepasseerd station', interview met Erik-Jan Zürcher, in: Van den Boogert, Roelants, *De Nederlands-Turkse betrekkingen*, 95–100.

De relatie tussen Turkije en Leiden kreeg natuurlijk wel weer een concrete vorm in 1964. In dat jaar werd een overeenkomst gesloten tussen Turkije en Nederland over de werving van arbeidskrachten in Turkije. In december 1964 arriveerden de eerste Turkse ‘gastarbeiders’ in Leiden, waarmee de basis werd gelegd voor de huidige Turkse gemeenschap in Leiden. Dat verhaal, en de ervaringen van de eerste generatie Leidenaren van Turkse afkomst, zijn vastgelegd in het boekje *De toekomst zal veel beter zijn*.¹⁴⁵ Het is een opvallende omkering van wat vroeger gebeurde: toen woonden er Leidenaren in Turkije om economische redenen, sinds een halve eeuw (zo lang al...) wonen er mensen uit Turkije in Leiden om economische redenen. Maar ondertussen zijn de meeste mensen van Turkse afkomst wel gewoon geboren Leidenaren. Overigens: er zijn ook geboren Leidenaren van Nederlandse afkomst die een huis in Turkije hebben en daar een aantal maanden per jaar wonen... En Leiden is natuurlijk ook een van de vier Nederlandse steden waar naast de ambassade in Den Haag een Turks consulaat te vinden is, al is het dan een honorair consulaat.

Slotopmerkingen

Tussen Leiden en Turkije bestaan kortom vele verbanden. Nadat de Watergeuzen Leiden ontzet hadden onder de leus ‘Liever Turckx dan Paus’, liepen die banden aan de ene kant via de handel en nijverheid, aan de andere kant via de Leidse universiteit. Die banden zijn in Leiden terug te zien in diverse gebouwen, deels direct herkenbaar aan de gebruikte symbolen, deels omdat we weten dat daar mensen gewoond of gewerkt hebben die hun rijkdom of kennis (mede) te danken hebben aan die banden.

Ze zijn ook terug te zien in diverse collecties in deze stad, vooral in de universiteitsbibliotheek en in het Rijksmuseum van Oudheden. Terwijl het laatste haar roem deels te danken heeft aan oudheden die uit de Turkse – of beter: Osmaanse – gebieden kwamen, bewaart de universiteitsbibliotheek bovendien belangrijk Turks cultureel erfgoed. Via de Leidse Hortusdirecteur Clusius bereikten daarnaast ook nog eens talrijke Turkse planten de Nederlandse tuinen en commerciële kwekers.

De belangrijkste periode in de Turks-Leidse relaties was de tijd van het Osmaanse Rijk, en dan met name de zeventiende eeuw, de Nederlandse Gouden Eeuw. Maar ook daarvoor was er sprake van contact en zelfs inspiratie (alweer: Liever Turckx dan Paus) en voor de Leidse textielnijverheid was de Levanthandel in de achttiende eeuw min of meer haar reddingsboei. Eigenlijk bleef Turkije voor Leiden belangrijk tot de vorming van de Turkse Republiek. En zelfs daarna was het nog niet helemaal afgelopen, tot de komst van Turkse arbeiders in de jaren zestig een nieuwe inhoud gaf aan deze eeuwenoude relatie met de Verheven Porte.

¹⁴⁵ E. Güney (ed.), *De toekomst zal veel beter zijn. Een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad* (Leiden 2015).

Literatuur en bronnen

Bronnen

ELO, Stadsarchief Leiden 1574–1816 (0501A), met name:
inv.nr. 6728, Inkomende stukken van algemene aard betreffende Levantse Handel, 1673–1717;
inv.nr. 6733, Afschriften van stukken uit de jaren 1658, 1668, 1669, 1679 en 1742 en aantekeningen betreffende Levantse handel, 1742;
inv.nr. 6735, Extracten uit de resoluties van de Staten-Generaal d.d. 1776 betreffende Levantse handel en afschriften van een memorie van Hollandse kooplieden te Smyrna d.d. 1 oktober 1796;
ELO, Archief van de Hallen (0510).
ELO, Archief Le Poole (0629).
ELO, Beeldbank: <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal>.
ELO, Leidse kranten (gedigitaliseerd): <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/kranten>.

Literatuur

Baar, P.J. M. de, 'De relaties van Leiden met het Turkse Smyrna', *Leidsch Dagblad* 4 juli 1988.
Benali, A., H. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605–2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam/Antwerpen 2005).
Blok, P.J., P.C. Molhuysen, *Nieuw biografisch woordenboek. Deel 6* (Leiden 1924).
Boer, D.E.H. de, E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld. 880–1580* (Zutphen 1997²).
Boetje J., e.a., *Wandelgids door Islamitisch Leiden* (Leiden 2013).
Boogert, M. van den, J. Jonker Roelants (eds.), *De Nederlands-Turkse betrekkingen. Portretten van een 400-jarige geschiedenis* (Hilversum 2012).
Bouwman, A., e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260–2000* (Leiden 2008).
Brock, P. E. de, 'Gevechten van Spaanse galeien in het Zwin', in: Karacay, *400 jaar*, 68–69.
Brutel de la Rivière, G.J., *Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland* (Haarlem 1879).
Demarée, R.J., *Historische tuinen* (Zutphen 1992).
Dröge, J., E. de Regt, P. Vlaardingebroek (ed.), *Architectuur monumentengids Leiden* (Leiden 1999).
Es, G. van, C. Smit, *Een Leidse verjaardag. Stad en Stadsrechten, 750 jaar geleden* (Leiden 2016).
Fruytier s, Jan, *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt* (Delft 1577).
Groot, A.H. de, 'Nederland en Turkije. Zeshonderd jaar politieke, economische en culturele contacten', in: I. Karacay (ed.), *400 Jaar*, 35–44.
Güney, E., (ed.), *De toekomst zal veel beter zijn. Een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad* (Leiden 2015).
Halbertsma, R.B., 'Expedities naar verre oorden'. 'Het RMO had in zijn pioniersjaren veel te danken aan Bernard Rottiers en Jean-Emile Humbert', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 93–113.
Karacay, I., (ed.), *400 Jaar officiële Betrekkingen. Turkije-Nederland en 50 jaar Turkse migratie* (Almere 2012).
Kernkamp, J.H., 'Het Van der Meulen-archief', *Bijdragen en Mededelingen aan de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, jrg. 85, 49–62.
Keurs, P. ter, W. Wirtz (ed.), *Rijkmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018).
Koppenol, J. (ed.), *Het Leids Ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002).
Krieken, G. van, *Kapers en kooplieden. De betrekkingen tussen Algiers en Nederland, 1604–1830* (Amsterdam 1999).
Kuttner, E., *Het Hongerjaar 1566* (Amsterdam 1974ff).
Lewis, B., *Het Midden-Oosten. 2000 jaar culturele en politieke geschiedenis* (Amsterdam 2001²).
Maanerna, R.C.J. van, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leidsch Jaarboekje 2012*, 31–53.
Meijer, D., W. van Soldt, 'Communiceren met zegels en klei. Het waarmerken van bezit was vanaf 6000 v. Chr. een vanzelfsprekende zaak in het Nabije Oosten', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 277–283.

- Olson, M., 'Nederland-Turkije, 1675–1678. Vier jaar op het snijpunt van de Gouden Eeuw en moderniteit', *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 1, 3–18.
- Onno Wijnands, D., 'Tulpen naar Amsterdam: plantenverkeer tussen Nederland en Turkije', <http://edepot.wur.nl/306265>.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame. De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673–1775* (Amsterdam 2002).
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame. De werken der wetenschap. De Leidse universiteit 1776–1876* (Amsterdam 2005).
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575–1672* (Amsterdam 2000).
- P. Leendertz jr. (ed.), *Het geuzenliedboek* (Zutphen 1924–1925).
- Parker, G., *De Nederlandse Opstand. Van beeldenstorm tot bestand* (Utrecht/Antwerpen 1981).
- Petit, L., 'Het vervoer van een schenking: te duur. Museumdirecteur Conrad Leemans moest bedenken om afgietsels van Assyrische reliefs binnen te halen', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 177–180.
- Petit, L., 'Waardevolle, volhardende antiekhandelaar. Nabije Oosten-verzameling kreeg dankzij Jean Farah een eigen karakter', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 267–276.
- Posthumus, N.W. *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* (Den Haag 1939, twee delen).
- Raven, M.J., 'Handelen en onderhalen. Koopman Jean-Baptiste De Lescluze gaf de Egyptische collectie van het rmo een flinke impuls', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 67–71.
- Raven, M.J., 'Hoe beslissend een aankoop kan zijn. Mysterieuze verzamelaar Giovanni d'Anastasia bezorgde Leiden wereldfaam met zijn Egyptische collectie', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 72–78.
- Raven, M.J., 'Snijden in mensen en mummies. Hoe het Theatrum Anatomicum zich ontwikkelde tot een rariteitenkabinet van oudheden', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 17–23.
- Segal, S., *De tulp verbeeld. Hollandse tulpenhandel in de 17e eeuw* (Amsterdam 1992).
- Smit, C., 'De Asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800–1865', in: J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse Verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), 125–143.
- Smit, C., 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur', in: R.C.J. van Maanen, B.M.A. de Vries (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3, 1795–1896* (Leiden 2004), 52–81.
- Smit, C., E. van Beijnen, 'Clos & Leembruggen' in: E.J. Weterings (ed.), *Leids fabricaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven* (Leiden 1999), 87–102.
- Veluwenkamp, J.W., 'De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1648–1739, *Leidsch Jaarboekje* 1992, 109–124.
- Verschoor, V., 'Het eigenbelang van een gedreven kosmopoliet. Koopman, diplomaat en oudheden-verzamelaar Giovanni d'Anastasi was invloedrijk in en buiten Europa', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 79–85.
- Versprille, A.J., 'Hester della Faille', *Leidsch Jaarboekje* 1975, 77–97.
- Vrolijk, A., J. Schmidt, K. Scheper, *Turksche boucken. De oosterse verzameling van Levinus Warner, Nederlands diplomaat in zeventiende-eeuws Istanbul* (Den Haag/Eindhoven 2012).
- Vrolijk, A., R. van Leeuwen, *Voortreffelijk en Waardig. 400 jaar Arabische studies in Nederland* (Leiden 2013).
- Weiss, L., I. Morfini, 'Een belangrijke, raadselachtige collectie. De 19de-eeuwse verzameling Egyptische oudheden van dr. Cimba roept nog steeds vragen op', in: Ter Keurs, Wirtz, *Een geschiedenis van 200 jaar*, 86–92.
- Zürcher, E.J., *Turkije, een moderne geschiedenis* (Amsterdam 2015).

Overige websites

- <https://www.jewishvirtuallibrary.org/joseph-nasi>.
- <http://resources.huysgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/snouckc>.
- <http://www.nino-leiden.nl/>
- <https://nl.wikipedia.org/>

Wat doen die Turkse halve maantjes op het Leidse stadhuis? Welk verhaal vertelt dat schitterende beeldhouwwerk van In den Vergulden Turk iets verderop de Breestraat? En omgekeerd: waarom vind je in Izmir op het kerkhof een graf met de Leidse sleutels, het stadswapen van deze Hollandse stad? Het zijn zichtbare herinneringen aan een eeuwenlange band tussen Leiden (en Nederland) en het land dat nu Turkije heet, en vroeger bekendstond als het Osmaanse Rijk.

Daarover gaat dit boek. Met de Verheven Porte werd vroeger het Osmaanse hof aangeduid, waar Nederland sinds 1612 een ambassadeur heeft. De diplomatieke band opende het Osmaanse Rijk voor de Leidse wolfabrikanten en -handelaren, die eeuwen actief bleven in de Levant, zowel om grondstoffen in te kopen, als om hun kostbare wollen stoffen te verkopen. Maar ook Leidse wetenschappers profiteerden. Zo bereikten kostbare boeken, een heuse cultuurschat, en oudheidkundige voorwerpen de Leidse universiteit. Deze droegen bij aan diens wereldfaam. Al daarvoor bestonden er banden. 'Liever Turks dan Paus' was niet voor niets de slogan van de watergeuzen die Leiden ontzetten. Het boek legt uit waar dat vandaan komt. En via de Hortus bereikten Turkse planten Nederland, zoals de tulp.

Het boek is een ontdekkingsreis door een geschiedenis die weinig bekend is. Het is ook de verwezenlijking van een droom van de Turkse Leidenaar Hasan Güney. Het laat zien dat de Sleutelstad en haar bewoners van Turkse afkomst meer met elkaar te maken hebben dan menig-een denkt.

Cor Smit (1954) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Leidse universiteit. Hij werkte onder meer in het Leidse buurtwerk en als persoonlijk medewerker van de wethouder Sociale Zaken, tot hij zich in 2002 vestigde als zelfstandig historicus. Sinds 1987 publiceert hij veelvuldig over vele aspecten van de Leidse geschiedenis, maar met bijzondere aandacht voor de sociale kant ervan. In 2014 promoveerde hij in Utrecht op een proefschrift over kinderarbeid in Leiden.

Dit boek is een project van de Stichting Güney.

www.guney.nl

ISBN 978-90-71256-66-0